

SAM-IN ŞƏRHLƏRİ

SAY XXIII | MAY 2018

STRATEJİ ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNÜN ETNİK MƏNZƏRƏSİ VƏ DİL SİYASƏTİ

AQŞIN MƏMMƏDOV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
YANINDA STRATEJİ ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ

SAM-ın ŞƏRHLƏRİ

Say XXIII, may 2018

Aqşin Məmmədov

112324

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNÜN ETNİK MƏNZƏRƏSİ VƏ DİL SİYASƏTİ

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - 2018

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi haqqında**

Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 12 noyabr 2007-ci il tarixli fərmanı əsasında respublikada aparılan strateji araşdırmaların koordinasiyasını və ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin elmi-analitik informasiya təminatını həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılmışdır.

Dövlət tərəfindən yaradılmış ilk qeyri-kommersiya və akademik beyin mərkəzi olan SAM fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını və öz Nizamnaməsini rəhbər tutaraq, daxili və xarici siyasətin ən mühüm inkişaf istiqamətlərini, dünyada cərəyan edən geosiyasi prosesləri, beynəlxalq siyasəti izləyir, təhlil edir, bu yolla akademik tədqiqatlara beynəlxalq müstəvidə yeni perspektivlər qəzandırıq, gələcək inkişaf meyillərinə dair proqnozlar verir, ciddi proseslərə təsir göstərə bilən faktorlar üzərində tədqiqatlar aparır, bütün bu işlər əsasında Azərbaycanın dövlət maraqlarına, milli təhlükəsizliyinə uyğun, bu tələblərə cavab verən müxtəlif proqramlar, konsepsiyalar, doktrinalar, nəşrlər hazırlayır, geniş fikir mübadiləsinin aparıldığı görüşlər, konfranslar və s. təşkil edir.

Ünvan:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, AZ 1005 | M.İbrahimov küçəsi, 8 | Strateji Araşdırmalar Mərkəzi

Telefon: (+99412) 596 82 41 | Faks: (+99412) 437 34 58

E-poçt: info@sam.gov.az | İnternet ünvanı: www.sam.az

Dizayner:

İntiqam MƏHƏMMƏDLİ

«COSTCO COMPANY» MMC

Nəşrin ölçüsü: 60x84 1/16

Fiziki çap vərəqi: 12.75

Tiraj: 1000

ISBN 978-9952-4540-6-2

ISSN: 2070-5638

© Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2018

"Azərbaycan o ölkələrdəndir ki, hələ yüz il bundan əvvəl ən ulvi demokratik dəyərləri nəinki bəyan edib, öz praktiki fəaliyyətində onları təmin edib. Bugünkü Azərbaycan, müstəqil Azərbaycan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün demokratik ənənələrinə sadıq və bu ənənələri yaşadıyıq".

İlham ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin

illik yubileyinə həsr olunur

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ictimai-siyasi düşüncəsində baş verən ideya dəyişikliyi - yüz illərin *ümmət* anlayışından yeni əsrin *millət* düşüncəsinə keçid Azərbaycanın taleyində və tarixində əsaslı dönüş nöqtəsi oldu. Azərbaycan ziyalıları mübarizənin forma və metodlarını dəyişərək, millət düşüncəsinə keçməyin zəruriliyini ideya istiqaməti olaraq irəli sürdülər. Çox keçmədən XX əsrin əvvəllərində Rusiya siyasi-hüquqi məkanında çərəyən edən proseslər imperiya hökuməti qismində sərt unifikasiyaedici strukturu aradan qaldırdı. Bu isə öz növbəsində keyfiyyətə yeni sosial-siyasi konfigurasiyaların, o cümlədən imperiya periferiyasında "millət-dövlətlərin" meydana çıxmasına yol açdı.

Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixində ilk ümumi dövlət təcrübəsi - federativ Cənubi Qafqaz (Transqafqaz) Respublikası¹ daxili etnik və siyasi çəkişmələr, habelə mürəkkəb beynəlxalq situasiya üzündən 1918-ci ilin mayın 25-də öz mövcudluğuna son verdi. Əvvəlki siyasi və sosial proseslərin məntiqi yekunu kimi gənc Qafqaz respublikaları – millət-dövlətlər meydana çıxdı.

Ümumilikdə 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda təşəkkül tapmış millət-dövlətlərin tarixinə beynəlxalq vəziyyət kontekstində nəzər yetirəndə aydın olur ki, Rusiya imperiyasının süqutu nəticəsində bu region həm xarici-siyasi aktorların, həm də Rusiyada vətəndaş savaşında qarşı-qarşıya gələn tərəflərin maraqları fokusuna düşmüşdü. Sözügedən aktorların qarşılıqlı təsirinin mürəkkəb kombinasiyası bir çox hallarda yeni meydana çıxmış Qafqaz respublikalarının istər inkişaf vektorunu, istərsə də həyatı fəaliyyətlərinin xarici-siyasi sferasını öncədən müəyyən edirdi.²

Beləliklə, 1918-ci ildə Müsəlman Şərqi respublika üsuli-idarəsinə söykənən, dini, irqi, sosial fərqlərə baxmadan öz müqəddəratını vahid siyasi etnos kimi təyin edən, müasirliyə açığ, liberalizmə sadiq bir

1 O formal olaraq 1918-ci ilin aprelin 22-də elan edilmişdi, lakin faktiki olaraq fevralın 23-dən, yəni Zaqafqaziya Səyminin açılışından etibarən fəaliyyət göstərirdi.
2 Rəhmənzadə Ş. Zaqafqaz dairəsi 1917-1918-ci illərdə: ictimai seçim situasiyasında etnosiyasi identifikasiyanın // *Tarix və onun problemləri*, 2010, №9, s. 72-79

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
<i>İdeyadan gerçəkliyə gedən yolda</i>	3
I. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əhalinin etnik tərkibi: etnosiyasi identikliyin ərazi identikliyi ilə əlaqəsi	7
I.1. Əhalinin etnik tərkibi	12
I.2. "Millət-ərazi-dövlət" triadası: etnosiyasi identikliyin ərazi identikliyi ilə əlaqəsi	17
I.2.1. Ərazi iddiaları kontekstində Ermanistandakı türk-müsəlman əhalinin vəziyyəti	32
I.2.2. Ərazi iddiaları kontekstində Gürcüstandakı türk-müsəlman əhalinin vəziyyəti	36
I.2.3. Qaçqınlar problemi	38
I.3. AXC dövründə etnik azlıqların sosial-madani vəziyyəti	41
II. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti	46
II.1. AXC parlamentində - Məclisi-Məbusanda milli dil məsələsi ilə bağlı müzakirələr	49
II.2. AXC-nin təhsil sistemini milliləşdirmə siyasəti və bu sahədə dövlət dilinin tətbiqi	58
II.3. Dövlət dilinin orduda istifadəsi	71
II.4. Əlifba islahatları	73
Nəticə	78
İstifadə edilmiş ədəbiyyat və mənbələr	81

dövlət kimi tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) “dünyəvi bir dövlət olaraq islam ümmətçiliyindən türk millətçiliyinə keçidini məntiqi yekunu, millətləşmə əsrində millət olmaq arzularını özündə ehtiva edən “milli dirilik” fəlsəfəsinin tarixi təsdiqi idi. XX əsrin əvvəllərində dünya xalqları içərisində öz millətinin imzasını görməyən və bundan mənaivi sınıxtı keçirən Azərbaycan aydınları ilk imkan düşən kimi, 1918-ci ilin may ayının 28-də Xalq Cümhuriyyətini yaratmaqla diplomatik baxımdan bu imzanı beynəlxalq aləmdə təsdiq etdirlər bildirdilər”.³ Bununla bağlı Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Müsəlman Şərqiində ilk demokratik cümhuriyyətin möhür Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərafəsində – XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır”.⁴

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 16 may 2017-ci il tarixdə imzaladığı sərəncamında bu fikrin davamı olaraq qeyd olunur: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti möhür dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş verməmiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkürünün təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahəlikarlar təbəqəsinin formalaşdığı

neft şəhəri Bakı eyni zamanda milli ruhlu ziyalıları nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumasına və Müəssisələr Məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər”.⁵

AXC cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində silinməz izlər buraxdı: “Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək dəyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlanan, ictimai fikir tarixi baxımdan müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü”.⁶ Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar mədəniyyətin əksər sahələrində Şərqi müsəlman xalqlarını qabaqlamışlar. M.Ə.Rəsulzadə bu haqda yazırdı: “İlk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmazlığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahamı ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır”.⁷

Beləliklə, 23 ay ərzində yaradılan tarixin, keçilən yolun, atılan diplomatik addımların və görülən böyük işlərin siyasi məzmunu millətin varlığını hopdu. Mövcudluğunun ilk günlərindən qonşu respublikalarnı yaratdığı ərazi və digər problemlərə baxmayaraq, Azərbaycanı cəmiyyətə cəsarətli etnik mədəni müxtəlifliyi, tolerant birgəyaşayışı qorumağa çalışsan, xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan AXC İstiqlal Bəyannaməsi ilə bütün ölkə vətəndaşları üçün eyni hüquqlar bəyan etdi, irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Ölkənin etnik palitrasını nəzərə alan AXC hökuməti bu coğrafiyada yaşayan xalqların özlərini ifadə edə bilmələri üçün geniş imkanlar yaratdı. Bundan başqa, qısa müddət ərzində bütün sahələrdə milliləşdirmə siyasəti həyata

³ Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: “GƏRİSMƏ” MMC, 2009, s.8

⁴ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin milli bayram – Respublika Günü münasibətilə təntənəli yubileyində nitqi. /Respublika sarayı, 26 may 1996-cı il / - <http://lib.ilyehovetage.org/print.php?lang=az&page=7861672>

⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. /Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il / - <https://president.az/articles/237071>

⁶ Yəni orada

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Üsrimizin Sayıyaq. Çalğış Azərbaycan ədəbiyyatı. Çalğış Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991, s.40.

keçirildi, xüsusilə təhsil sahəsində bir sıra işlər görüldü. Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycan dilinə dövlət statusu verməklə, onun bütün sahələrdə işləkliyinə təmin edilməsi üçün xeyli səylər göstərdi. Avropa dövlətlərinin bir çoxundan əvvəl öz ərazisində yaşayan etnik azlıqların və xalqların öz ana dillərində təhsil alması üçün müvafiq qərarlar qəbul etdi.

Beləliklə, bu tədqiqatda AXC dövründə əhalinin etnik mozaikası, müxtəlif səbəblərdən əhalinin etnik tərkibində baş verən dəyişikliklər və transformasiyalar, "millət-ərazi-dövlət" triadası, milli-siyasi identikliyin ərazi identikliyi ilə sıx əlaqəsi nəzərdən keçirilir, AXC-nin dil siyasəti, parlamentdə bu sahədə aparılan müzakirələr, qəbul edilən mühüm qərarlar və bunun orduda, siyasi-mədəni həyatda, mətbuatda təbiiyi araşdırılır.

I. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əhalinin etnik tərkibi: etnosiyasi identikliyin ərazi identikliyi ilə əlaqəsi

Azərbaycanda etnik mədəni müxtəliflik çoxəsrlik ənənəyə, tolerant birgəyaşayışa və inkişafın müsbət təcrübəsinə malikdir. Etnik müxtəlifliyin özü ölkənin sərvəti, demokratik və stabil inkişaf resursudur. Azərbaycana dilindən və dinindən asılı olmayaraq maraq göstərən xalqların, millətlərin sayı çoxaldıqca, onun ərazisinə köçüb gələnlərin, onunla öz taleyini əbədi qovuşduranların da sayı artmağa başlamışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Qafqazın və Orta Asiyanın bir sıra xalq və etnik azlıqları qrup halında Azərbaycanın indiki ərazilərinə köçürülmüşlər. Eləcə də, istər Azərbaycana sasanilərin, ərəblərin və monqolların yürüşlərindən, Orta Asiya türklərinin növbəti gəlişindən, istərsə də Vətənimizin Rusiya tərəfindən işğalından sonra bu əraziyə köçürülmüş tayfalar və etnoqrafik qruplar taleyini əbədi olaraq Azərbaycanla bağlamışlar. Qədim yazılı mənbələrə görə, bu birliyin ilk əlamətlərinə Midiya və Qafqaz Albaniyası kimi dövlətlərin əsənlərində rast gəlik. Qədim salnamələrdə Qafqaz Albaniyasının polietnik mənzərəsindən bəhs edilərkən burada türkdilli, irandilli və qafqazdilli 26 tayfa və tayfa birləşməsinin yaşadığı qeyd olunur. Onların ən qədimləri Qafqaz və türk dillərində danışan avtohton etnoslar olmuşlar.⁸

Azərbaycanda tarixən yaşayan xalqlar və etnik qruplar həm ilkin orta əsrlərdə meydana çıxmış Azərbaycan dövlətlərində, xüsusilə bir az sonra yaranmış Səfəvilər dövlətində, həm də xanlıqlar dövründə öz identikliklərini qoruyub saxlamış, dövlət himayəsini hiss etmişlər. Akademik Ramiz Mehdiyev "Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi" məqaləsində Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin qədim köklərə malik olmasına toxunaraq, Səfəvi dövlətində etnik və dini müxtəlifliyin, burada yaşayan xalqların dillərinin qorunması məsələsinə də diqqət yetirmişdir: "Səfəvilər dövlətinin daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti dövlətçilik ənənələrinin, eləcə də tolerantlığın, çoxmədəniyyəti,

⁸ Выпостский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. //Учен. зап. КГУ им. С.М.Кирова, 1966, № 2

çoxmillətli dövlət ənənələrinin varisiyidir. Səfəvi imperiyasında yaşayan xalqların dilləri bu günə qədər qorunub saxlanmışdır və eynilə incəsənət və memarlıq abidələri kimi tarixi mirasdır".⁹

Qeyd edək ki, hazırda "Qafqaz Albaniyasının mədəni irsi" kimi təqdim olunan orta əsr xristian kilsələrinin bir çoxu məhz Atabəylər dövlətinin mövcud olduğu illərdə inşa edilmişdir. XIII əsrdə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şah xristian Həsən Calala mülkiyyət rütbasını və "dövlət" rəsmi ünvanını vermişdir. Səfəvi dövlətində Şah I İsmayılın fərmanına əsasən, buradakı xristian və yəhüdilərə dini etiqad azadlığı, əmlak toxunulmazlığı hüququ verilmis, onların məbədlərinin normal fəaliyyəti üçün şərait yaradılmışdır. Səfəvi dövlətində şiiəlik məzhəbinin dominantlığına baxmayaraq, qızılbaş hərəkatına qoşulanlar arasında sünni kürd əşirətləri də var idi. Şah İsmayılın əmirləri arasında kürd və talışların da adları çəkilir.

Bundan başqa, Tiflis şəhərində bu gün də fəaliyyət göstərən bir sıra xristian kilsələrinin bərpası və tikintisi, İsfahan yaxınlığında erməni məhəlləsinin salınması Şah I Abbasın adı ilə bağlıdır.¹⁰ Həmçinin 1562-ci ildə Səfəvi hökmdarı I Tahmasibin fərmanı ilə əhali əsasən sünni müsəlmanlardan ibarət olan İllus sultanlığı yaradılmış, Rusiya imperiyasının işğalındakı Şimali Azərbaycan ərazisində Dərbənd, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı yeparxiyaları fəaliyyət göstərmiş, Qafqaz Albaniyası həvəri kilsəsi mövcudluğunu XIX əsrin əvvəllərində qoruyub-saxlamışdır.

AXC dövründə də Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələri inkişaf etdirilmiş, ölkənin etnik palitrasının rəngarəngliyi, müxtəlifliyi qorunub saxlanmış, etnik məsələlərin azərbaycançılıq kontekstində formalaşması və təkamülünə daima diqqət yetirilmişdir.

İlk növbədə qeyd edək ki, 1917-1918-ci illərdə Rusiya məkanında corəyan edən və Cənubi Qafqazı da öz təsir dairəsində saxlayan arxitektənik səciyyəli sosial və siyasi proseslər gedişində ərazi məsələsi mübahisə predmeti kimi aktuallıq kəsb edirdi. O zaman qurulmaqda olan müstəqil Azərbaycanın siyasi-intellektual dairələrinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri öz dövlət identikliklərinin təsbiti, əhalinin etnik tərkibinin qorunması, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi

9 Mehdiyev R. Şah İsmayıl Səfəvi əli məzəmi tarixi səsiyyəti kimi, // "Azərbaycan" qəzeti, 5 dekabr 2012-ci il.

10 Məmmədov Ş. XVIII əsrdə qadarkı dövəndə Rusiya-erməni əlaqələri, // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Əlini əsərləri, 2016, № 5(79) s.19

və milli kimlik atributlarının qəbul edilməsi idi. Əhalinin öz etnosiyasi müqəddəratını təyin etməsi məsələsi məhz göstərilən kontekstdə siyasi, iqtisadi və simvolik mənə və əhəmiyyət kəsb etmiş olurdu: "1917-1918-ci illərdə Azərbaycan öz tarixinin keyfiyyətcə bir mərhələsindən (imperiya tərkibində olma) digərinə (postimperiya vaxtı millət-dövlət) keçid prosesini yaşamaqda idi. Bu prosesin ən mühüm özəlliklərindən biri əhalinin siyasi mənlik şüurunda, özünüdərkində yeni siyasi situasiyanın təsiri altında tədricən baş verməkdə olan dəyişikliklər idi. Azərbaycanın politetik (fəqət konfessional cəhətdən daha yekcins) əhalisi imperiya çöküşündən sonra özünün yeni identikliyinə qurmaq zərurəti ilə üzlaşmışdı. Özü də bu, yəni "millətqurma" vəzifəsi lokal xarakter daşmayaraq, 1917-1918-ci illərin kəşməkeşli dönəmində bütün Azərbaycan siyasi cəmiəsi (ideya-siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq) qarşısında duran həyati vacib məsələ statusu kəsb etmişdi. Azərbaycan əhalisinin mədəni-konfessional mənsubluğu onun Azərbaycan dövlətçiliyi sistemində siyasi (milli) identikləşməsi üçün münbit zəmin oldu".¹¹

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (1918-1920-ci illər)

11 Rəhmənzadə Ş. Göstərilən əsəri, s. 72-79

1918-ci il mayın 28-də İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edən AXC hökuməti ölkə ərazisində yaşayan bütün insanlar üçün bərabərliyi verdi. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsində qeyd olunurdu:

"3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyətindən, mənşəindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir".¹²

Beləliklə, İstiqlal Bəyannaməsinin Şərqi və Cənubi Qafqaziyasının Azərbaycan torpaqları olduğunu, AXC-nin qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri qurmaq istəyini, Azərbaycan daxilində yaşayan etnik azlıqların özlərini azad şəkildə ifadə edə bilmələri üçün geniş imkanların açıldığını təsbit etdi: "Azərbaycan qonşu ölkələrlə münasibətlərini bir sıra çətinlikləri aşaraq qurmali idi. Ən çətin problem sərhədlərə bağlı idi. Bu problem çarizmədən miras qalmış inzibati-ərazi bölgüsünün əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsindən qaynaqlanırdı".¹³

AXC hökumətinin sosial-mədəni sahədə fəaliyyəti ölkənin çoxmillətli əhalisi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilirdi. Etnik azlıqların mədəni-maarif ehtiyaclarının ödənilməsi üçün müxtəlif imkanlardan (dövlət xərcləri, ictimai təşkilatların və xeyriyyəçilik cəmiyyətlərinin qüvvələri) istifadə olunurdu.

İstiqlal Bəyannaməsinin mətni

AXC-nin ifrat millətçilik mövqeyində deyil, məhz mütərəqqi azərbaycanlılıq mövqeyində durduğunu sübut edən başqa bir nüans o idi ki, ilk parlamentimizin tərkibində digər millətlərin nümayəndələri də fəal iştirak edirdilər.¹⁴ Belə ki, dövlətin qanunverici orqanının tərkibi formalaşdırılarkən ölkənin sosial-siyasi həyatında xidmət olan etnik qrup və xalqlara, eyni zamanda Rusiya imperiyası dövründə əhalinin etno-konfessional tərkibində müəyyən say oldu da bilmiş rus və ermənilərə də yer ayrılırdı. Parlamentdə nəzərdə tutulan 120 deputat yerindən 80-i müsəlmanlara, 21-i ermənilərə (Gəncə və Şuşanın hərasından 8 nəfər, Bakı Ermani Milli Komitəsindən 5 nəfər), 10-u Bakı Rus Milli Şurasına, 1-i Alman Milli Təşkilatına, 1-i Yəhudi Milli Şurasına, 1-i Gürcü Milli Şurasına, 1-i Polyak Milli Komitəsinə verilmişdi.¹⁵

Qeyri-müsəlman xalqların tarixinə və mədəniyyətinə hörmətə yanaşan AXC hökuməti multikultural mühitin formalaşmasının demokratıyanın inkişafına müsbət təsir edəcəyini nəzərə alaraq, ölkədə alman koloniyalarının salınmasının 100 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsi üçün şərait yaratmış və bu yubiley 1919-cu il iyunun 9-da Yelenendorf koloniyasında keçirilmişdi.¹⁶

Bundan başqa, həmin dövrdə yenidən yarannmış Bakı Dövlət Universitetinə yüksək ixtisaslı 6 nəfər alman müəllimi işə götürülmüşdü. Universitetə və başqa tədris müəssisələrinə alman uşaqlarının qəbul edilməsi üçün güzəştlər qoyulmuşdu.¹⁷

AXC dövründə müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin rəsmi fəaliyyət göstərən dini konfessiyaların, etnik azlıqların və müxtəlif ictimai birliklərin multikultural dəyərlər əsasında fəaliyyətləri üçün bütün şərait yaradılmışdı. Milli-dini bayramlar münasibəti ilə Cümhuriyyət ərazisində yaşayan ayrı-ayrı xalqlar üçün qeyri-iş günlərinin elan edilməsi ənənəvi hal almışdı.¹⁸

14 Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanın siyasət: dinən, bu gün və sabah. // "Azərbaycan" qəzeti, 9-10 yanvar 2002-ci il, s. 3.

15 Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920): Bakı: Elm, 1998, s.130-131.

16 Nöbeyer V.C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə multikulturalizm siyasəti. // "Zaman" qəzeti, 23 oktyabr 2015-ci il, s.13.

17 Cavəlov Q.C. Azərbaycanın əzəllə xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000.

18 "Azərbaycan" qəzeti, 6 aprel 1920-ci il, № 99.

12 İstiqlal Bəyannaməsi. - http://axc.preslib.az/az_b1.html

13 Nəzirova N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci). Bakı: Ay-Ulduz, 1996, s.60.

1.1. Əhalinin etnik tərkibi

İlk növbədə qeyd edək ki, XIX əsr boyu və XX əsrin əvvəllərində Rusiya siyasi-hüquqi məkanında cərəyan edən hadisələr Cənubi Qafqaz regionunda yaşayan xalqların taleyində də öz dərin izlərini buraxmışdı. Belə ki, "Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrində AXC-nin yaranmasınadək olan dövrdə Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı yeritdiyi ayrı- seçkilik siyasəti, deportasiyalar və soyqırımlar nəticəsində Şimali Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi, sayı və yerləşməsi məqsədyönlü şəkildə dəyişdirildi, burada yaşayan azərbaycanlıların sayı xeyli azaldı. Rusiya işğalından sonra ermənilərin müxtəlif ölkələrdən kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi etnik-siyasi vəziyyətə ciddi təsir göstərdi, azərbaycanlıların ata-baba torpaqlarından deportasiyası həyata keçirildi. Çar hökumətinin himayəsi və hərtərəfli köməyi ilə ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımlar törədilmişdi. Eyni zamanda, dövrün demografiya-statistika qaynaqlarında da azərbaycanlılara dair məlumatlar qəsdən təhrif edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, XIX-XX əsrin əvvəllərində, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də azərbaycanlılar Qafqazda yəni əsas etnik amil olaraq qalmışdı".¹⁹ Aşağıda verilmiş cədvəldə bunu bir daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür:

**Cədvəl 1. Cənubi Qafqaz əhalisinin etnik tərkibi*
(1916-cı il yanvarın 1-i üçün)**

	Müsəlmanlar		Ermənilər		Gürcülər		Ruslar		Digərləri		Cəmi
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
1. Dağstan vilayəti**	653.384	91,4	4.752	0,7	-	-	36.123	5,0	20.600	2,9	714.859
2. Bakı quberniyası	938.648	73,5	120087	9,3	3.372	0,3	177.234	13,6	41.234	3,1	1.281.575
3. Gəncə quberniyası	797.880	62,5	418.859	32,9	1.030	0,1	36.777	2,3	20.585	1,6	1.275.131
4. Zaqafqaz vilayəti	85.136	91,9	2.530	2,7	4.664	5,0	326	0,4	42	-	92.698
5. Tiflis quberniyası	182.938	12,4	415.123	28,1	380.957	26,5	152.809	10,3	141.581	9,7	1.473.308

¹⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, s.12

6. Kuba quberniyası	762	0,1	4.605	0,6	992.931	95,9	15.885	1,5	20.228	1,9	1.034.411
7. İrəvan quberniyası	422.773	37,7	669.871	58,7	374	0,3	16.109	1,4	11.121	0,9	1.120.242
8. Qərs vilayəti	171.194	46,9	118.213	32,4	131	0,4	18.997	5,1	55.769	15,2	364.214
9. Batum vilayəti	86.320	71,0	15.142	12,2	8.598	6,9	8.545	6,9	4.176	3,0	122.821
Cəmi:	3.339.945	44,7	1.769.122	23,6	1.932.056	21,3	462.799	6,2	315.336	4,2	7.479.259

* Cədvəldəki bəzi qeyri-dəqiqliklər rəsmi statistik qaynaqdakı uyğunsuzluqla bağlıdır.

** Dövrün rus statistikasına Dağıstanın Cənubi Qafqaza aid edir.

Mənbə: Кавказский календарь на 1917 год. Тифлис, 1916, с. 178-221; Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi (AR MAİ), fond 28, siyahı 1, ij 42, v. 4.

Dövrün mənbələrini araşdırdıqdan Cənubi Qafqazda və Azərbaycanda əhalinin etnik və dini tərkibi ilə bağlı bir-birindən fərqli faktlar ortaya çıxır. Bu mənbələri və sonrakıları aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Əlimərdan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim etdiyi xüsusi memorandum;
2. AXC hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi sənədlər;²⁰
3. Ünvən-təqvim ("*Qafqaz təqvimi*"nin 1917-ci il buraxılışı).

Əlimərdan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim etdiyi xüsusi memorandumda (1918, noyabr) Cənubi Qafqazın 237.055 kv. km-lik ərazisində 7.667.370 nəfərin yaşadığı qeyd olunur ki, onlardan da etnik tərkibi belə idi: 3.306.000 (43,1%) müsəlman, 1.786.000 (23,3%) erməni, 1.641.000 (21,4%) gürcü. Həmin

²⁰ 1918-ci il dekabrın 28-də AXC hökuməti parlamentin Ağsaqqallar Şurası üzvlərini İtaliya ilə Paris Sülh Konfransına göndərəcək Azərbaycanın nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyən etmişdi. Parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Məmməd Həsən Hacıoğlu, Əhməd bəy Ağayev, Əkbər Şeyxəlislamov, Məhəmməd Məhəmmədov, MİR Nəbiy Məhdiyev və Ceyfun bəy Hacıbəyli daxil idilər. Yanvarın İstanbulda gədən nümayəndə heyəti üç ay sonra gözləndikdən sonra, nəhayət, 1919-cu il aprelin 22-də İtaliya gəmsi ilə Fransaya yola düşmüş və mayın əvvəllərində Parisə çatan nümayəndə heyəti hələ İstanbulda olan Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev və C.Hacıbəyli tərəfindən hazırlanmış "Qafqaz Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris Sülh Konfransına memorandumu" adlı sənəd üzərində yerdən işləyərək, onu daha da təkmilləşdirmişdi. Məqsəd memorandumu Paris Sülh Konfransının keçiləcəyi ingiliz və fransız dillərində kitabçə şəkildə hazırlayıb konfrans iştirakçlarına paylamaq idi. Azərbaycan hökumətinin memorandumu hələ kitabçə şəkildə çap edilənməmiş və avval ingiliz və fransız dillərində alyazması şəkildə Sülh Konfransının katibliyinə təqdim olunmuşdu. Memorandumun on dörd bələndə ibarət idi: "Azərbaycanın məşğuliyyəti xaricində və onları tanıması" bələndənin 1-ci bələndə Azərbaycanın əsasın məşğuliyyəti və formalaşma prosesi, Azərbaycanın qədim coğrafi hödərlərinin 1-ci bələndə Azərbaycanın yaranması və onları Rusiya imperiyası tərəfindən işğal barədə Sülh Konfransına dördüncü, müstəqil xalqların yaranması və onları Rusiya imperiyası tərəfindən işğal barədə Sülh Konfransına iştirakçılara, Avropa və Amerika ictimaiyyətinə qısa məlumat verirdi. [Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, s.104]

sənədə əsasən, AXC ərazisində 2.353.000 nəfər yaşayırdı ki, bu da Cənubi Qafqaz əhalisinin 30,7%-ə bərabər idi.²¹

AXC hökumətinin Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi memorandumun "Azərbaycanın yerli əhalisi, onların keçmiş rus imperiyasına münasibəti" adlanan 2-ci bəlməsində Rusiya işğalından sonra Qafqazın digər xalqlarına nisbətən azərbaycanlıların daha çox təqiblərə məruz qalması, onların uzun müddət milli məktəbinin, anadil mətbuatının, xeyriyyə cəmiyyətlərinin qadağan edilməsi, məmurların müsəlman xadimlərinə etimadsızlığı haqqında məlumatlar açıqlanmışdır. Bu sənəddə AXC-nin həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazinin (Cənubi Qafqaz ərazisinin 38%-ni, Azərbaycan hakimiyyətinin yayıldığı ərazilərlə birlikdə isə 60,7%-ni əhatə etdiyi) qeyd olunurdu. Göstərilən sənədlərdə məhz həmin əraziyə müvafiq olaraq Cənubi Qafqazın əhalisi də hesablanmışdı. Paris Sülh Konfransına təqdim olunmuş sənədlərə əsasən, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın əhalisi 8.081.668 nəfərdən ibarət idi (*Əlimardan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə təqdim etdiyi xüsusi memorandumdakı rəqəmdən 414.298 min çox - A.M.*). Onlann 4.617.671 nəfəri (57,1%) Azərbaycanda yaşayırdı. Azərbaycan əhalisinin 75,4%-ni (3.481.889 nəfər) azərbaycanlılar, 17,2%-ni (795.312 nəfər) ermənilər, 0,6%-ni (26.585 nəfər) gürcülər, 6,7%-ni (310.885 nəfər) digər xalqların nümayəndələri təşkil edirdi. AXC hökuməti ölkə əhalisinin sayı və etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.²²

Əhali haqqında daha bir məlumatı Qafqaz təqviminin 1917-ci il buraxılışı təqdim edir. Aşağıda verilmiş cədvəl 1917-ci il üçün Qafqaz təqvimi əsasında tərtib edildiyinə görə, faktiki olaraq, 1916-cı ilə aid olan vəziyyəti əks etdirir. Digər tərəfdən, bu cədvəlin özündə də türk-müsəlman əhalinin sayı təhrif edilirdi. Bundan əlavə, cədvəldə verilən rəqəmlər Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların əlliklə yaşadığı bütün ərazilərə deyil, qonşuların iddia irəli sürmədiyi mübahisəsiz ərazilərə aiddir. Cədvəldə eyni zamanda Tiflis quberniyasına aid mübahisəli ərazi və orada yaşayan azərbaycanlı əhalinin sayı da öz əksini tapmamışdır. Beləliklə, aşağıda göstərilən cədvəl 1916-cı ildə AXC-nin mübahisəsiz ərazisində yaşayan əhalinin, o cümlədən azərbaycanlıların sayını əks etdirir.²³

21 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, s.15

22 Yəni orada

23 Yəni orada

Cədvəl 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əhalisi

("Qafqaz təqvimi"nin 1917-ci il buraxılışının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir²⁴)

Ərazi	Müsəlmanlar		Ermənilər		Gürcülər		Ruslar		Digərləri		Cəmi
	Mütləq say	%	Mütləq say	%	Mütləq say	%	Mütləq say	%	Mütləq say	%	
Bakı quberniyası (qəhar əhalisi)	47866	66,2	5.663	7,8	-	-	3788	5,2	15192	2,1	72500
Bakı quberniyası (sənd əhalisi)	69391	86,4	37258	4,6	30	0	68847	8,5	3711	0,5	803237
Bütün Bakı quberniyası (qəhar rəisliyi daxil olmadan)	741257	85,0	42921	4,9	30	0	72635	8,1	18803	2,0	875746
Bakı qəhar rəisliyi	198391	48,8	77186	19,0	8974	2,2	104599	26,0	16699	4,0	405829
Bütün Bakı quberniyası (qəhar rəisliyi ilə birlikdə)	939648	73,5	120087	9,3	9004	0,7	177234	13,8	35602	2,7	1281575
Bütün Gəncə quberniyası	797880	62,5	418959	32,9	1030	0,1	36777	2,9	20585	1,6	1275131
Bütün Zaqafqaz məhkəmə	85136	91,84	2530	2,73	4664	5,03	336	0,35	42	0,05	92698
İrəvan quberniyasının bir hissəsi	129586	61,0	80530	38,0	96	0,04	593	0,24	1453	0,72	212458
Bütün Azərbaycan Respublikası (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti) üzrə, cəmi	1952250	68,2	622006	21,4	14794	0,6	214930	7,5	57882	2,3	2861862

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Azərbaycanın mübahisəsiz ərazisində (97,3 min kv. km) yaşayan əhalinin ümumi sayı 2.861.862 nəfərə bərabər idi, yəni hər kv. km-ə 29,4 nəfər düşürdü. Müsəlmanlar (əsasən, Azərbaycan türkləri) əhalinin 68,2%-ni, ermənilər 21,4%-ni, gürcülər 0,6%-ni, ruslar 7,5%-ni, digər xalqların nümayəndələri isə 2,3%-ni təşkil edirdi. Yuxarıda verilən rəqəmlərə əsasən, 1916-cı ildə AXC-nin bütün ərazisində (113,9 min kv. km) əhalinin ümumi sayı 3,3 milyondan çox idi. Azərbaycan xalqı 1916-cı ildən sonrakı dövr ərzində də ermənilərin

24 Азерб.-Кавказск. Бақы, 2011, с.125

hayata keçirdiyi kütləvi soyqırımlar və etnik təmizləmələr nəticəsində ağır demografik sarsıntılar keçirmiş, sayca azalmışdı. Hesablamalar göstərir ki, AXC-nin əhalisi 1920-ci ilin aprel işğalı arafəsində azalaraq təqribən 2,6 milyon nəfərə enmişdi. Rəsmi məlumatlara görə, "1920-ci ildə Azərbaycan SSR-in (86,6 min kv. km) əhalisi 1.952.000 nəfər idi. Bu fakt əsas götürülsə, həmin dövrdə keçmiş AXC-nin mübahisəsiz ərazisində təxminən 2.189.250 nəfər əhali yaşayırdı. Bu rəqəm 1916-cı ilin əvvəlinə olan vəziyyətlə müqayisə edildikdə aydın olur ki, AXC-nin sığıtu arafəsində onun mübahisəsiz ərazisində yaşayan əhali 700 min nəfərədək azalmışdı. Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) dövründə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların acı nəticələri belə idi"²⁵

Onu da əlavə edək ki, əhalinin 1.981.548 nəfəri kənd əhalisi olub ümumi əhalinin 77%-ni təşkil edirdi, qalan 22,6%-i şəhərlərdə yaşayırdı.

Cədvəl 3. 1917-ci ildə Azərbaycan qazalarında şəhər və kənd əhalisinin nisbəti²⁶

Qəzələr	Qəza əhalisi	Kəndlilər	Şəhərlilər	Mərkəz şəhərlərin əhalisi
Bakı	415177	66714	348463	229177
Göycay	153285	144327	8938	6287
Quba	204677	187102	17575	15000
Lənkəran	219672	199777	19895	16264
Salyan	131580	114133	17442	13014
Şamaxı	150020	127245	22775	15144
Əbrəz	71042	70140	902	902
Gəncə	295568	234300	1183	1183
Zəngəzur	172415	170214	2201	2201
Qaxax	158686	151403	7283	2868
Qaryagin	94777	92477	2300	2330
Nuxa	141364	108364	3500	3500
Şuşa	174871	147122	27718	25748
Zaqatala	88103	83598	4505	4505
Cəmi	2559027	1981548	577479	398133

25 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, s.16
26 Газета "Заря Востока", Ереван, 1924, № 468

Lakin Azərbaycanın elə qəzaları var idi ki, orada kənd əhalisi ilə bağlı göstəricilər daha yüksək idi. Məsələn, Salyan, Şamaxı və Şuşada əhalinin 84-85%-i, Quba, Lənkəran, Göycay, Qaryagin, Qaxax, Zaqatala, Cavanşir, Zəngəzur və Ağdam qazalarında əhalinin 90%-dən çoxu, bəzən hətta 99%-i kənd əhalisi idi.²⁷

Beləliklə, AXC dövründə əhalinin etnik tərkibinə təsir edən amillər aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

- Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti və deportasiyalar;
- ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə həyata keçirilən soyqırımlar nəticəsində müsəlman-türk əhalinin sayının azalması və bunun nəticəsində yaranmış qaçqınlar problemi;
- milli-siyasi identikliyin ərazi identikliyi ilə əlaqəsi: Ermənistan və Gürcüstanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində əhalinin yerdəyişməsi;
- dövrün demografiya-statistika qaynaqlarında azərbaycanlılara (türk-müsəlman əhaliyə) dair məlumatların qəsdən təhrif edilməsi və s.

1.2. "Millət-ərazi-dövlət" triadası: etnosiyasi identikliyin ərazi identikliyi ilə əlaqəsi

İlk növbədə onu qeyd edək ki, XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində millət-dövlətlərin meydana gəldiyi Avropada siyasi coğrafiyanın klassik "millət-ərazi-dövlət" triadası formalaşmışdı: o, etnosiyasi identikliyi ərazi identikliyi ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirirdi. Bu isə öz növbəsində sərhəd və ərazilərin təsbitini yaranmaqda olan hər bir "millət-dövlət" üçün son dərəcə aktual məsələyə çevirirdi. Ərazi identikliyinə təsbiti isə çox vaxt ərazi itiləflərinə doğururdu. Belə ki, yaranmaqda olan "millət-dövlətlər" bəzən eyni əraziyə iddia edirdilər.²⁸ Eyni problem 1918-ci ilin mayında Zaqafqaziya Seyminin sığıtından sonra Qafqazda yeni yaranmış respublikalarda müşahidə edilirdi.

Belə ki, 1918-ci ildə meydana çıxmış Qafqaz respublikalarının qarşısında duran ən önəmli həyati vəzifələr özlərinin yaşama qabiliyyətini təsdiqləmək, eləcə də sərhəd və ərazilərini müəyyən etmək idi. Çarizmədən

27 Yəni orada
28 Rəhmənzadə S. Göstərilən əsəri, s. 72-79

miras qalmış inzibati-ərazi bölgüsünün²⁹ əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsi Cənubi Qafqazda yeni yaranmış dövlətlər arasında meydana çıxan kəskin ərazi-sərhəd problemlərini şərtləndirdi. Beləliklə, Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı ərazi mübahisələri daha kəskin şəkildə alınağa başladı.

Azərbaycan hökuməti fəaliyyətə başladığı ilk günlərdə həm gürcülərə, həm də ermənilərə müraciət edərək, sərhəd məsələsində mürəkkəb vəziyyətin yaranmaması qarşısını almaq və mehriban qonşuluq münasibətlərini bərqərar etmək məqsədi ilə respublikaların ərazisini elan etməmişdən əvvəl uca tərəfli danışıqlarda bu məsələni müzakirə edib, razılaşma əldə etməyi təklif etmişdi³⁰. M.Ə.Rəsulzadə qeyd etdi ki, müstəqilliyin elanından sonra Azərbaycan həmsərhəd olduğu beş ölkədən dost və eyni dinə sahib olan üç ölkə (Türkiyə, İran və Şimali Qafqaz) ilə ərazi-sərhəd məsələlərini danışıqlar yolu ilə həll edib, mehriban qonşuluq münasibətləri qurmaqda çətinlik çəkmədi, lakin Gürcüstan və xüsusilə də Ermənistan ilə bunu etmək mümkün olmadı.³¹

Bu problemin beynəlxalq İstanbul konfransında müzakirə edilməsi qarara alındı. "Dördlülə İttifaqı ölkələri ilə yeni yaranan Qafqaz respublikaları arasında əlaqələr qurmaq, qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək və ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı problemləri müzakirə etmək məqsədilə İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransda iştirak etmək üçün 1918-ci ilin iyun ayında Osmanlı paytaxtına gələn Cənubi Qafqaz respublikaları nümayəndə heyətlərinin fəaliyyəti bu respublikalar arasında ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı çox ciddi problemlərin olduğunu ortaya qoydu və heyətlərin fəaliyyəti daha çox qarşılıqlı ərazi mübahisələri ilə yadda qaldı. Bu məsələ ətrafında İstanbuldakı erməni nümayəndə heyəti (Avetis Aharonyan, Aleksandr Xatısov, Mixail Papacanyan, Mixail Korqanov, Qriqor Xatısyan, Şahparyan, Tiqrən Mirzayan, Aqop Koçaryan, Artin Adamyanyan, Leon Livicyan, Arşak Aronyan) ilə

Azərbaycan nümayəndə heyəti (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xəsməmmədov, Aslan bəy Səfikürdski, Əbdülhəmid Qaytaşağı, Əhməd Cəvdət bəy Pepinov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Abbas bəy Atamalıbəyov, Məmməd bəy Xəsməmmədov) arasında ciddi diplomatik mübarizə getdi"³².

1918-ci il iyunun 25-də Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə İstanbul mətbuatına Azərbaycan haqqında geniş bəyanatla çıxış etdi. Ertəsi gün qəzetlərdə çap olunan bu bəyanatda M.Ə.Rəsulzadə son bir ildə Qafqazda cərəyan edən hərbi-siyasi prosesləri şərh edir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması, onun idarə sistemi və əhatə etdiyi ərazilər, Türkiyə ilə imzalanan Batum müqavilələri və Bakının azad edilməsi uğrunda aparılan birgə mübarizə haqqında məlumat verir. Azərbaycanın əhatə etdiyi ərazilərlə bağlı bəyanatda deyilir: "Bizim təşəkkül etmiş olan hökumətimizin ərazisi Bakı, Gəncə, İrəvan vilayətlərindən ibarətdir, Tiflis sancağının bir qismi ilə digər bəzi sancaqlar da bu əraziyə daxildir"³³. M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd məsələsi ilə bağlı Batum konfransında əldə edilən razılaşmaları diqqətə çatdıraraq qeyd etdi: "İrəvan quberniyasının İrəvan şəhəri Ermənistanla qalır, lakin bu quberniyanın digər hissələri Azərbaycan ərazisinə daxildir. Azərbaycanla Ermənistanın sərhədi Göycə gölünün ortasında keçməklə, gölün bir sahili bizdə, digər sahili isə ermənilərdə qalır"³⁴.

Konfrans davam etdiyi günlərdə Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadədən Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər və sərhədlərini əks etdirən xəritə tələb etmişdi. İstanbul hökumətinin təklifinə uyğun olaraq M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin sərhədlərini xüsusilə detallarla qədar izah edib və bunu xəritə üzərinə köçürüb³⁵ iyulun 12-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etmişdi.³⁶ M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan hökumətinin hüddüdları" başlığı ilə təqdim etdiyi bu sənəddə Azərbaycanın Türkiyə, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanla olan sərhədləri dağ zirvələri və mühüm montaqqlarla təsbit edilərkən dağın

29 Qeyd edək ki, Cənubi Qafqazın XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq həyata keçirilən inzibati islahatlar Cənubi Qafqaz gürcü, müsəlman və ermənilər arasında bərabər şəkildə bölünməyə hesablanmışdı. Bu siyasət Azərbaycan torpaqlarının bir neçə mərkəzdən idarə olunmasına gətirib çıxardı ki, bu da öz növbəsində gürcü və ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları üçün zəmin yaratdı. Məhz bu siyasətin nəticəsi idi ki, Cənubi Qafqaz idarəçiliyinin süqutundan sonra bölgədə yaranan Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında ilk gündən başlayaraq bir-binə qarşı ərazi iddiaları və torpaq mübahisələri baş qaldırdı və respublikaların süqutuna qədər bu mübahisələr nəinki sənədlə, əksinə daha kəskin xarakter aldı. Bax: [Qafqaz V. Ermənistan Azərbaycanına qarşı ərazi iddiaları və Osmanlı dövlətinin siyasəti (iyun-oktyabr 1918-ci il). // "Strateji təhlil", say 1-2 (23-24)].

30 Nəzərova N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı: Ay-Üldüz, 1996, s.74

31 Azərbaycan və Komşuları: Azərbaycan Mərhəmətlərinin Bəyanatı. // Tanın, no. 3495 (3 Eylül 1334), s. 3

32 Qafqaz V. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Osmanlı dövlətinin siyasəti (iyun-oktyabr 1918-ci il). // "Strateji təhlil", say 1-2 (23-24)

33 Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Məclisi Reisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy'in Mühürnəmiş Bəyanatı. // Vakit, no. 248 (26 Haziran 1334), s. 1.

34 Kərkəyçə də Mələyevlə Dörd Hökumət Mərhəmətləri İstanbul'da. // İddim, no. 7680 (26 Haziran 1334), s. 1.

35 Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS, no. 2372/1, v. 26-27

36 BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 24-25

göstərilmişdi.³⁷ Bura bütün Bakı quberniyası (Bakı şəhəri də daxil olmaqla Bakı qəzası, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lankaran qəzaları), bütün Gəncə quberniyası (Gəncə, Cavanşir, Şaki, Ərəş, Qarabağ, Cəbrayıl, Zəngəzur, Qazax qəzaları), İrəvan quberniyasının bir hissəsi (Naxçıvan qəzasının Ordubad hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının bir hissəsi, Yeni Bayazid qəzasının bir hissəsi), Tiflis quberniyasının bir hissəsi (Borçalı, Sığnax qəzaları və Tiflis qəzasının bir hissəsi) və Zaqatala sancağı daxil idi.³⁸

Bu zaman İstanbulda olan digər Qafqaz heyətləri də təmsil etdikləri ölkələrin quruluşu, idarə şəklində, əhatə etdiyi ərazilər və sərhədləri haqqında mətbuatda bəyanatla çıxış etməklə yanaşı Osmanlı hökumətinə və İstanbuldakı səfirliklərə bu barədə notalar təqdim edirdilər: "Bu bəyanat və notalarda Qafqaz respublikaları arasında qarşılaşdığı ərazi iddiaları öz əksini tapmışdı. 1918-ci ilin yayında Azərbaycana qarşı ən böyük ərazi iddiaları ilə çıxış edən ölkə Ermənistan idi"³⁹. Bəhs edilən dövrdə İstanbuldakı erməni nümayəndə heyəti Ermənistanın Osmanlı imperiyası, Azərbaycan və Gürcüstanla münasibətlərini sülh və əmin-amanlıq üzərində qurmaq və ölkələr arasındakı sərhədləri tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyənləşdirmək istəyi ilə bağlı bəyanatla çıxış etsə də,⁴⁰ gerçəkdə erməni hökuməti belə bir mövqedən uzaqda dayanırdı. Azərbaycan torpaqlarında özlərinə dövlət yaradan ermənilər bununla kifayətlənməyib, Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ, Qazax və digər bölgələrə ərazi iddiaları ilə çıxış edirdilər.⁴¹

İstanbuldakı erməni nümayəndə heyəti Türkiyə mətbuatına verdiyi müsahibə və bəyanatlarında Ermənistanın Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanla qarşı yönələn ərazi tələbləri ilə çıxış etdi. Bunun ardınca heyət 1918-ci il iyulun 20-də Osmanlı hökumətinə, eyni zamanda İstanbuldakı Almaniya, Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstan səfirliklərinə "Cənubi Qafqazın milli zəmində bölüşdürülməsi və sərhədlərin təyin edilməsi haqqında" nota ilə müraciət edib Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etdi.⁴² Notada göstərilirdi ki, "Cənubi Qafqazın ümumi sahəsi 210.000 km², əhalisi isə 7.100.000

nəfərdir. Əhalinin 2.650.000 nəfəri müsəlman (müsəlman gürcülər istisna olmaqla), 1.825.000 nəfəri erməni, 1.750.000 nəfəri gürcü (bura 150.000 müsəlman gürcülər də daxildir), 900.000 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələridir. Brest-Litovsk müqaviləsində təşbit olunan Qars və Batum sancaqlarının ərazisi 25.500 km², əhalisi isə 600.000 nəfərdir. Bu rəqəmlər çıxıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda qalan ərazi 184.000 km², əhali isə 6.500.000 nəfərdir ki, bunun da 2.450.000 nəfəri müsəlman, 1.600.000 nəfəri gürcü, 1.650.000 nəfəri erməni, 800.000 nəfəri isə digər millətlərin nümayəndələridir. Cənubi Qafqaz millətləri malik olduqları ərazini öz aralarında bölmək məcburiyyətində qalmışlar. Müstəqil və siyasi bir mövcedüyyətlə malik olmaq arzusu olmayan kiçik millətlər istisna olmaqla, üç millətin (müsəlmanlar, gürcülər və ermənilər) hökumət tərəfindən təşəkkül etməsi qəbul edilmişdir".⁴³

Ermənistanla ayrılan ərazi ilə heç cür razılaşmaq istəməyən erməni nümayəndə heyəti notasında göstərdi ki, "hazırda Ermənistanın ərazisi 9.000 km²-dir ki, dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə yerləşən bu ərazidə Cənubi Qafqazda olan ermənilərin cəmi 8-də 1 hissəsi yaşayır. Bu kiçik ərazi Cənubi Qafqazın ümumi ərazisinin cəmi 5 faizini təşkil edir, halbuki ermənilər Cənubi Qafqaz əhalisinin 29 faizini təşkil edirlər. Buna görə də erməni nümayəndə heyəti Ermənistanı 52.500 km² əraziyə malik bir dövlət kimi təşəvvür edir və bunun üçün də Araratdan Zəngəzura qədər olan bütün əraziləri, həmçinin ərazisi 7.000 km² olan münbit Arz vadisini tələb etməyi özünün vəzifəsi hesab edir".⁴⁴

Notada həmçinin Azərbaycan ərazisinin 94.000 km², Gürcüstan ərazisinin 61.500 km² (tələb edilən Axalkalək qəzası da daxil olduğu təqdirdə 76.000 km²) olduğu qeyd edilir və Cənubi Qafqazın belə bölünməsinin təbii və ədalətli olmadığını vurğulanı⁴⁵, adı çəkilən ərazinin milli zəmində üç yərə bölünməsi təklif edilir və bunun "əsaslandırılması" aparılırdı.⁴⁶ Ermənilərin ərazi-torpaq tələbləri ondan ibarət idi ki, Türkiyə, Gürcüstan və əsasən də Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisi 52.500 km²-ə çatdırılsın,⁴⁷ Azərbaycanın ərazisi 70.700 km²-ə endirilsin,⁴⁸ Gürcüstanın ərazisi də 61.500 km² olsun.⁴⁹ Notada qeyd

37 Yəna orada, v.25

38 BQA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 24-25, 26-27; BQA, HR.SYS, no. 2303/4, v. 10-11; AR MAI, f. 894, sly. 10, i. 31,

v.27

39 Qafarov V. Göstərilən əsər

40 "Erməni Heyət-i Mürəbbəci Reis'inin Bəyanatı", Sabah, no. 10280 (28 Haziran 1334), s. 1

41 Qafarov V. Göstərilən əsər

42 BQA, HR.SYS, no. 2372/1, v.60-74

43 Yəna orada, v.60

44 Yəna orada, v.63

45 Əslində bu bölgə ermənilərin bu ərazilərə gəlmə olduğunu bir daha sübut edir.

46 Qafarov V. Göstərilən əsər

47 BQA, HR.SYS, no. 2372/1, v.65

48 Yəna orada, v. 73, s. 1

49 Yəna orada, v. 73, s. 2

edilirdi ki, "bu halda Cənubi Qafqazın əhalisinin 43 faizini təşkil edən müsəlmanlar onun ərazisinin 40 faizinə, 28 faizini təşkil edən gürcülər onun ərazisinin 32 faizinə, 29 faizini təşkil edən ermənilər isə onun ərazisinin 28 faizinə sahib olacaqlar".⁵⁰

Erməni heyətinin notasında qeyd olunurdu ki, Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz arasında Batum müqavilələri ilə təsbit edilən sərhədlər dəyişməz qalacaqsın və eyni zamanda, gürcü və azərbaycanlıların böyük ərazi tələbləri gerçəkləşərsə, o zaman Cənubi Qafqaz ərazisinin üç respublika arasında bölünməsi aşağıdakı kimi olacaqdır: Azərbaycan – 53 faiz, Gürcüstan – 42 faiz, Ermənistan – 5 faiz.⁵¹ Bu bölgünü doğru və ədalətli hesab etməyən erməni heyəti, Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz arasında Batum müqavilələri ilə təsbit edilən sərhədləri də qəbul etməz və Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərə istinad edirdi.⁵²

Qeyd etdiyimiz kimi, Batum konfransında Gürcüstanla Azərbaycan arasında sərhədlər müəyyən edilməşə də, erməni dövlətinin Osmanlı imperiyasının yeni şərq sərhədləri ilə Göyçə gölü arasında yaradılması və beləliklə də, Ermənistan-Azərbaycan sərhədinin Göyçə gölü olması qararlaşıdırılmış və bu sərhədin sadəcə detallarının müəyyən edilməsi qalmışdı.⁵³ Erməni heyətinin notası, İrəvan hökumətinin bütün bu razılaşmaları yerinə yetirmək istəmədiyi faktını da ortaya qoydu.

Beləliklə, erməni heyətinin notasına görə, İrəvan hökumətinin bütün qonşularına qarşı yönəlmiş ərazi tələbləri ümumilikdə 43.500 km² təşkil edirdi ki, bu tələblər Ermənistanın ərazisindən təxminən 5 dəfə çox idi. Erməni ərazi tələblərinin 17.600 km²-i Türkiyəyə, ⁵⁴ 16.500 km²-i Azərbaycana, ⁵⁵ 9.400 km²-i isə Gürcüstanla qarşı yönəlmişdi.⁵⁶

Erməni nümayəndə heyətinin notasına görə, Azərbaycanla qarşı yönələn 16.500 km²-lik erməni ərazi tələbləri aşağıdakı əraziləri ehtiva edirdi: 1) Cavanşir qəzası – 3.700 km²; 2) Şuşa qəzası – 2.300 km²; 3) Zəngazur qəzası – 6.000 km²; 4) Naxçıvan qəzası – 5.000 km²; 5) Yelizavetpol qəzası – 2.000 km²; 6) Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər hissəsi – 600 km²; 7) Dərələyəz qəzası – 1.300 km²; 8) Karyagin qəzasının bir hissəsi –

50 Yəni orada, v. 64

51 Yəni orada, v. 64

52 Qafarov V. Göstərilən asarı

53 BQA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 146, 150, 151; BQA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 94, 96, 98, 100; BQA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 4

54 Yəni orada, v. 62–63, 68

55 Yəni orada, v. 67, 66

56 Yəni orada, v. 66

100 km².⁵⁷ Erməni nümayəndə heyəti öz notasında birbaşa Azərbaycana qarşı yönələn erməni ərazi tələblərinin 16.500 km² olduğunu bildirdi. Lakin rəqəmlərdən də göründüyü kimi, bu ərazi tələblərinin qəzalar üzrə verilən sahələri toplandıqda, alınan rəqəmin heç də 16.500 km² deyil, 21.000 km² olduğu məlum olur. Ermənilər burada da saxta rəqəmlərlə əsaslandırmağa çalışırdılar ki, guya bu ərazilərdə yaşayan 470.000 nəfər əhalinin 322.000 nəfərini ermənilər, 147.000 nəfərini (bu rəqəmə 23.000 kürd daxil) müsəlmanlar, 1.000 nəfərini isə digər millətlərin nümayəndələri təşkil edir.⁵⁸

Ermənilər "Qazax və Borçalı qəzaları ilə bağlı ərazi tələblərini Azərbaycana qarşı deyil, Gürcüstanla qarşı irəli sürsərlər də, əslində bu qəzalar tarixi Azərbaycan torpaqları idi və burada yaşayan əhalinin mütləq əksəriyyətini də türk-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Bu zaman Gürcüstan da Qazax və Borçalı qəzaları ilə bağlı Azərbaycana qarşı ərazi tələbləri irəli sürmüşdü. Lakin ermənilər bu qəzalarla bağlı ərazi tələblərini yalnız Gürcüstana qarşı irəli sürür, Azərbaycanın bu qəzalarla bağlı tələblərini isə nəzərə almırdılar. Göründüyü kimi, erməni heyətinin Gürcüstana qarşı iddia irəli sürdüyü 9.400 km²-lik ərazi də tarixi Azərbaycan torpaqları idi"⁵⁹.

Erməni heyətinin notasında Naxçıvanla bağlı tələblər həm Azərbaycana, həm də Türkiyəyə qarşı yönəlmişdi. Çünki Batum müqaviləsinə görə, Naxçıvan (Ordubad istisna olmaqla) Türkiyəyə keçmişdi. Buna görə də ermənilər Naxçıvanla bağlı ərazi tələbini Türkiyəyə qarşı yönəldir və eyni zamanda göstəriridilər ki, əgər Türkiyə Batum müqaviləsi ilə əldə etdiyi Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərin xaricində qalan əraziləri geri qaytararsa, o zaman Naxçıvanla bağlı ərazi tələbi Azərbaycana qarşı yönəldilməlidir. Batum müqaviləsinə görə, Ordubad Azərbaycanın tərkibində qaldığı üçün Naxçıvan qəzası ilə bağlı ərazi tələbi Türkiyəyə qarşı yönəldildikdə 4.000 km², Azərbaycana qarşı yönəldildikdə isə 5.000 km² göstərilirdi.⁶⁰

Göründüyü kimi, ermənilərin Gürcüstana qarşı irəli sürdüyü ərazi tələblərinin demək olar ki, tamamı (9.400 km²), Türkiyəyə qarşı irəli sürdüyü ərazi tələblərinin isə böyük bir qismi (10.800 km²) Azərbaycan

57 Yəni orada, v. 67

58 Yəni orada, v. 62, 67, 66

59 Qafarov V. Göstərilən asarı

60 BQA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 67, 68

əraziləri idi. Bunlar da nəzərə alındığı təqdirdə, erməni həyətinin notasında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəyə qarşı irəli sürülən 43.500 km²-lik ərazi tələblərinin 32.700 km²-nin Azərbaycan ərazilərinə qarşı yönəldiyi məlum olur.⁶¹ Bütövlükdə, ermənilərin irəli sürdüyü ərazi tələblərinə görə, Axalkələk, Aleksandropol, Eçmiədzin, İrəvan, Sürməli, Şərur, Dərələyəz, Naxçıvan, Ordubad, Şuşa-Cavanşir (Qarabağ), Zəngəzur, Qazax və Borçalı əraziləri Ermənistanla verilməli idi.⁶²

Cədvəl 4. Ermənistanın iddia etdiyi ərazilər

	Cəmi əhalinin sayı	O cümlədən			
		Müsləmanlar (türklər, gürcülər və b.)		Ermənilər və digərləri	
		Sayı	%	Sayı	%
Göyçə (Dəvalı, Marza və Yeni Başayzıl qəzasının Qızıldərə polis mantaqəsi)	85.718	66.653	74,3	22.065	25,7
Naxçıvan (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları, İrəvan qəzası, 1-ci və 1-ci polis mantaqələri, 6-cı polis mantaqəsinin bir hissəsi)	393.747	238.169	60,5	155.578	39,5
Sürməli	104.791	66.370	63,6	38.421	36,4
Cəmi:	584.265	368.192	63	216.064	37

*Mənbə: AR MAI f. 970, siy. 1, iş 227, v. 1-20; AR MAI f. 28, siy. 1, iş 42, v. 1-5; Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №2, 1990, s. 53

Azərbaycan nümayəndə heyəti Ermənistanın ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbul mətbuatından məlumat almış və buna qarşı sət mövqə ortaya qoymuşdu. M.Ə Rəsulzadə 1918-ci il iyulun 4-də "Azərbaycan-Ermənistan sərhəd məsələsi" ilə bağlı mətbuatda geniş bəyanatla çıxış etmişdi.⁶³ Bəyanatda "Osmanlı imperiyası ilə Ermənistan Respublikası arasında Batumda imzalanan müqaviləyə görə ermənilərin yalnız Göyçə gölünün qərbində Gümrü, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının bir hissəsində bir erməni hökuməti təsis edə biləcəkləri" vurğulanır və ardınca qeyd edilirdi ki,

61 Yəni orada, v. 65, 66, 67, 68, 74

62 Yəni orada, v. 60-74; AR MAI f. 894, siy. 10, iş 31, v. 20-21

63 Qafarov V. Göstərilən əsər

Batumda Ermənistanla Azərbaycan arasında sərhədin Göyçə gölü olduğu qərarlaşdırılsa da, iki ölkə arasında sərhəd xəttinin detalları hələ ki, təyin edilməmiş və bundan istifadə edən ermənilər Azərbaycana qarşı bir sıra ərazi tələbləri irəli sürmüşlər. Bu istəklər göstərir ki, Ermənistan hökuməti erməni təşkilatı tərəfindən ortaya atılan sərhəd layihəsinin təsirinə çıxma bilməmişdir. Çünki uzun zamandan bəri Cənubi Qafqazın idarəçilik bölgüsünü dəyişmək erməni təşkilatının ən böyük məqsədi idi.⁶⁴ Bəyanatda həmçinin ermənilərin Cənubi Qafqazın heç bir quberniya və qəzasında topla olaraq yaşamadığı, onların hər tərəfdə dağılıq və əksəriyyəti təşkil edən müsəlman əhalinin içində yaşadığı vurğulanır və erməni həyətinin ərazi tələbləri irəli sürdüyü qəzalarn etnik tərkibi ilə bağlı məlumatların saxta olduğu və haqiqəti əks etdirmədiyi, əslində isə o qəzalarn hamısında türk-müsəlman əhalinin mütləq çoxluq təşkil etdiyi diqqətə çatdırılırdı: "Daşnaksütyun partiyasının təşəbbüsü ilə ortaya atılan bu layihəyə görə Gəncə vilayəti ikiye bölünməli: dağlıq hissələri Ermənistanla, sırf müsəlman əhali ilə məskunlaşan ovalıq qismi isə Azərbaycana verilməlidir. Gəncə vilayətinin bu şəkildə bölünməsi 900 minə qədər müsəlman əhalini iki yərə parçalayır ki, bu da sağlamlıq və məhv etmək deməkdir...".⁶⁵

Gəncə vilayətinin dağlıq hissəsi ilə ovalıq hissəsinin bir-biri ilə iqtisadi cəhətdən bağlı və əslində olduqları faktlarla göstərir M.Ə.Rəsulzadə qeyd etdi ki, Gəncə vilayətinin dağlıq hissəsi heç də erməni həyətinin iddia etdiyi kimi, yalnız ermənilərə məskun deyildir. Dağların yuxarı qismilər tamamilə müsəlman əhali ilə məskundur ki, bunu statistik məlumatlar və etnik xəritələr də göstərir. Bütün bunlar diqqətə çatdırıldıqdan sonra, M.Ə.Rəsulzadə bəyan etdi ki, müəllifi Daşnaksütyun olan bu layihənin qəbul edilməsi 900 min müsəlmanın ıflası və onların 3 milyona qədər mal və davalarının məhvi demək olacaqdı.⁶⁶

M.Ə.Rəsulzadə bəyanatının sonunda İrəvan məsələsinin tarixi diktəsi və hərbi məcburiyyətlə ermənilərin xeyrinə həll edildiyini xatırladı və ardınca bildirdi ki, "ələqərəz, bizcə, Ermənistanın Azərbaycanla olacaq sərhədi Göyçə gölünün ortasından bir ayrıncı xətt çəkmək şərtilə ola bilər və bu xəttin şərqinə qatıyaq keçə bilməz".⁶⁷

64 "Azərbaycan-Ermənistan Hüdud Məsələsi", Həftəlik Gazetə, no. 2 (4 Temmuz 1334), s. 6

65 Yəni orada, s. 6-7

66 Yəni orada, c. 7

67 Yəni orada

Bu bəyanatdan sonra qəzet müxbirinin Azərbaycan nümayəndəsinə ünvanladığı "Sərhəd məsələsində ermənilər etnoqrafiyaya, gürcülər isə tarixi əsaslara istinad edir, siz hansı nəqələri-yə-nəzərə istinad edirsiniz" sualına M.Ə.Rəsulzadə "Biz həm etnoqrafiya, həm də coğrafiya qanunlarına istinad edirik" deyə cavab verdi. Müxbirin "Yeni tarixi nöqteyi-nəzərə etibar etmirsiniz" sualına isə M.Ə.Rəsulzadə aşağıdakı cavabı vermişdi: "Biz tarixi irali sürmək istəmirik. Çünki bu halda bütün Cənubi Qafqazı istəmək lazım gələrdi! Bu isə digər millətlərə bizim hakim olduğumuzu istəmək deməkdir. Halbuki bu keçmişə aiddir. İndi biz millətlərin öz müqəddəratlarını təyin etmələri prinsipini qəbul etmiş olduğumuzdan belə bir iddiada olmaq istəmirik".⁶⁸

Ermənilərin Azərbaycana qarşı qaldırdığı ərazi iddiaları ilə bağlı müzakirələr Tiflisdə və İrəvanda da davam etdirilmiş, lakin tərəflər heç bir ortaq razılığa gələ bilməmişdilər. Beləliklə, görüldüyü kimi, "Ermənistanın Azərbaycana qarşı irali sürdüyü ərazi iddiaları konkret olaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı yönəlmişdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi qonşular ilə olan ərazi-sərhəd mübahisələrini danışıqlar masası ətrafında qarşılıqlı güzəştlər əsasında həll etməyə üstünlük verirdi. Həmçinin Osmanlı hökuməti də 1918-ci ilin iyulunda Cənubi Qafqazda faktiki olaraq malik olduğu hərbi-siyasi üstünlüyünə baxmayaraq, Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli ərazi-sərhəd problemlərinin danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə üstün tutur və hərbi güc tətbiq edilməsinin əleyhinə çıxırdı. Ermənistan tərəfi isə hərbi güc tətbiq edilməsi yolu ilə mübahisəli ərazi problemlərini həll etməyə çalışırdı. Çünki mübahisəli bölgələrin etnik mənərəsi Azərbaycanın xeyrinə idi, eyni zamanda, ermənilərin öz ərazi iddialarını əsaslandırmaq üçün istinad etdiyi arqumentlər də ciddi əhəmiyyət daşıyırdı. Ermənistanın ərazi iddiaları 1918-ci ildə Cənubi Qafqaz ölkələri arasında birlik və sıx əməkdaşlıq qurmaq yolunda əsas maneə oldu".⁶⁹

Bu qeyd olunanlardan başqa, 1918-ci ilin noyabrında Əlimərdan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə göndərdiyi xüsusi memorandumda Azərbaycanın ərazisi müəyyənləşdirilirdi. Bu məsələ daha geniş şəkildə Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndəliyinin tələblərində də əks

olunmuşdu.⁷⁰ Həmin sənədə əsasən, AXC aşağıdakı əraziləri əhatə edirdi: "Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası); Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Yelizavetpol, yəni Gəncə qəzası, Cavanşir qəzası, Nuxa qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qaryagin, yəni Cəbrayıl qəzası, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazi kimi qalır)); İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, habelə Yeni Bayazıd qəzası, Eçmişadın və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi); Tiflis quberniyası (Borçalı qəzası, Tiflis və Siğnax qəzalarının bir hissəsi), Zaqatala mahalı; Dağıstan vilayəti (Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla, Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi). Bundan başqa, Azərbaycan Cümhuriyyəti Tiflis quberniyasındakı Axalsix qəzasının Batum, xüsusən Qürs əyalətlərini də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi".⁷¹

Göründüyü kimi, qeyd olunan dövrdə cümhuriyyət hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün tarixi Azərbaycan torpaqlarını öz nəzarəti altına saxlamağa çalışırdı. 1920-ci ilin iyun-taqvimində Xarici İşlər Nazirliyinin təqdim etdiyi xəritə və məlumatlar əsasında AXC-nin ərazisini əks etdirən cədvəl nəşr olunmuşdu.⁷²

Cədvəl 5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi
(*kv. verst və kv. kilometr hesabı ilə*)

Ərazinin adı	Kv. verst	Kv. kilometr	Qeyd
Bakı quberniyası	34276,45	39075,15	Mübahisəsiz ərazi
Gəncə quberniyası	38922,22	44371,29	
Zaqatala mahalı	3502,24	3992,54	
İrəvan quberniyası*	8647,99	9858,69	
Cəmi	85348,90	97297,67	

⁷⁰ Memorandumun ən mühüm bəndləri AXC-nin ərazisi və əhalisinə aiddir. Ermənistanın, Gürcüstanın və İrəvan konfransına təqdim etdikləri ərazi iddiaları bilavasitə Azərbaycana qarşı yönəldiyindən, Cümhuriyyət ərazilərinin tarixinə onə məxsus olması, Azərbaycana qarşı iddia qaldırılmış ərazilərdə əhalinin böyük əksəriyyətini təqdimdən azərbaycanlıların təşkil etməsi tarixi faktlarla əsaslandırıldı. [Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ərsildopediyası. İki cild: I cild. Bakı: Lider, 2004, s.103]

⁷¹ Yeno orada, s.11

⁷² Yeno orada, s.12

⁶⁸ Yeno orada
⁶⁹ Qafarov V. Göstərilən əsər

İrəvan quberniyası**	6941,41	7913,17	Mübahisəli ərazi
Tiflis quberniyası***	7618,56	8685,13	
Cami	14559,97	16598,30	
Yekun	99908,87	113895,97	

* İrəvan quberniyasının mübahisəsiz ərazisinə daxildir: Şərur-Dorolayoz qəzasının I və II polis sahələri; Naxçıvan qəzasının I, II, III və IV polis sahələri; Yeni Bayazid qəzasının I və II polis sahələri.

** İrəvan quberniyasının mübahisəli ərazisinə daxildir: İrəvan qəzasının I, II, III və IV polis sahələri, Eçmiədzin qəzasının II və III polis sahələri; Sürməli qəzasının I, II və III polis sahələri; Yeni Bayazid qəzasının III polis sahəsinin bir hissəsi.

*** Mübahisəli zonanın tərkibinə Tiflis quberniyasının aşağıdakı hissələri daxildir: Tiflis qəzasının II və III polis sahələri; Sığnax qəzasının V polis sahəsi; Borçalı qəzasının I, II, III və IV polis sahələrinin bir hissəsi.

Bu kontekstdə onu da əlavə edərk ki, Azərbaycan Milli Şurasının səlahiyyətli nümayəndəsi ilə Erməni Milli Şurası arasındakı sərhəd məsələləri üzrə danışıqların nəticəsi Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli iclasında müzakirə edilmişdi. Aleksandropolun (Gümrünün) Türkiyə tərəfindən tutulması ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinin İrəvanı özünə siyasi mərkəz seçməsi məsələsi nəzərdən keçirilmişdi. Azərbaycanla Ermənistan arasında konfederasiya ehtimalını nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Şurası səs çoxluğu ilə (siyahıdakı 28, iştirak edən 20 nəfərdən 16-sı lehina, bir nəfər əleyhinə səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdı) İrəvan şəhərini Ermənistan (Ararat) Respublikasının mərkəzi kimi tanımağı mümkün saymışdı.⁷³

1918-ci il 7 iyun tarixli iclasda Zaqafqaziya Seyminin üzvü olan daşnak partiyasının liderlərinin may ayının əvvəllərində müsəlman fraksiyasına təklif etdiyi siyasi alver yenidən müzakirə edilmişdi. Ermənilər Bakıda gələcək hökumətin sırf müsəlman deyil, beynəlmillət xarakterdə olması və erməni hissələrinin Bakıda qalması müqabilində Bakı sovetinin buraxılmasını öz öhdələrinə götürmüşdülər. Lakin Azərbaycan Milli Şurası əski müsəlman fraksiyası kimi bu həyasız şərtləri qətiyyətlə rədd edib, Bakı şəhərində hakimiyyətin bölünməzliyini bildirmişdi.⁷⁴

Yuxarıda M.Ə.Rəsulzadənin qeydlərindən aydın olduğu kimi, İrəvanın paytaxt kimi Ermənistanla güzaştə getmək haqqında qərar qəbul olunarkən hər iki respublikanın gələcəkdə konfederasiya şəklində birləşəcəyi,

73 Yeni orada
74 AR MAI, fond 970, siyahı 1, iq 1, v.37.55

Ermənistanın Qarabağın dağlıq hissəsinə olan əsassız iddiaları əl çəkəcəyi və başqa məsələlər nəzərə alınmışdı. Lakin tarix bu addımın yanlış olduğunu göstərdi. Ermənilər həmin güzəştlərdən istifadə edərək, yeni-yeni ərazi iddiaları irəli sürdülər. İrəvan quberniyasında, Qarayazıda olan Azərbaycan hərbi hissələrinin 24 saat müddətində oradan çıxarılması haqqında ultimatum verildir, azərbaycanlılara qarşı yeni soyqırımlar həyata keçirməyə başladılar və bununla da həmin əraziləri zor gücünə ələ keçirməyə cəhd göstərdilər.⁷⁵

Lakin bütün cəhdlərinə və müvəqqəti uğurlarına baxmayaraq, ermənilər iddia etdikləri Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanda möhkəmlənə bilmədilər. 1920-ci ilin aprel işğalı arafəsində bu torpaqlar Azərbaycan hökumətinin nəzarəti altında idi. Şimalda sərhəd Samur çayı və Baş Qafqaz sıra dağları boyunca uzanırdı. Qərbdə Gürcüstanla sərhəd xətti bugünkü Şimali Azərbaycan sərhədlərinə uyğun gəlirdi. Yeganə uyarızsızlıq Borçalı ilə Qazax məhəllən arasında kiçik xəttində idi - o, Poyludan keçirdi. Ermənistanla sərhəd sonra Göyçə gölüne qədər cənuba doğru uzandı, Göyçə gölünün ortasından keçir, Basarkeçər və Zəngəzur da içinə alaraq, Baş Nuraşenin qərbində Türkiyə sərhəddinə çıxırdı.

Ermənistan Respublikasının tabeliyində olan İrəvan, Eçmiədzin, Sürməli, Yeni Bayazid məhəllələrinin müvafiq hissələri (7,9 min kv. kilometr) də Azərbaycan hökuməti tərəfindən mübahisəli ərazi hesab edilirdi. Mübahisəli ərazilərlə birlikdə AXC-nin ümumi sahəsi 113.895,97 kv. kilometr qəbul edilirdi.⁷⁶ Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın Paris Sülh Konfransında iştirak edən nümayəndə heyəti yerli əhalinin tərkibi və tayını-müqəddərat hüququ əsasında bu torpaqlardan başqa Azərbaycana meyl edən Dağistan, Qars, Axalsix və Ərdəhanın da tələyinin ədalətli həllinə çalışırdı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri ümumən pozitiv istiqamətdə inkişaf etsə də, iki ölkə arasında nəzərdən keçirilən dövrdə kifayət qədər mübahisəli ərazi məsələləri (Borçalı, Zaqatala, Qarayazı, Sığnax) və siyasi problemlər (Axalsix, Cənub-Qərbi Qafqaz (Qars) Respublikası, Batum) mövcud idi.⁷⁷ Özü də təcili həllini tələb edən be etnoarazi münaqişələrinin bir çoxu Azərbaycan və Gürcüstan

75 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider, 2004, s.11
76 Адрес календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, ч.2. /Под ред. А.М. Становского. Б. 1920, s.50

77 Borçalı, Qarayazı və Sığnax məhəllələrinin əksik Azərbaycan türkləri yaşayan 8,7 min kv. kilometrlik ərazisi mübahisəli zona kimi gəlirdi. Gürcüstan hökuməti keçmiş Tiflis quberniyasını dağıd edən Azərbaycan torpaqlarına - Borçalı, Qarayazı və Sığnax məhəllələrinə Azərbaycana qayıtmamaqdan boyun qaçırdı.

respublikaları siyasət meydanına çıxar-çıxmaz yaranmışdı. Gürcü ictimai-siyasi xadimi, professor Z. Avalovun xatirələrinə görə, hələ mayın 21-də, Batumda olarkən Azərbaycan (Xan Xoyski, Yusifbəyli, Cəfərov, Xasmməədov, Səfikürdski, Pepinov) və gürcü (Jordaniya, Nikoladze, Surquladze, Avalov) nümayəndə heyətləri arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə dair məsləhətləşmələr aparılmış, lakin tərəflərin kompromis əldə edə bilməməsi üzündən həmin görüş nəticəsiz qalmışdı.⁷⁸

1918-ci il iyun ayının 5-də Gürcüstan hökumətinin iclasında Baş nazirin Borçalı qəzasında işlərin vəziyyəti və Gürcüstan dövlətinin dəqiq sərhədlərinin aydınlaşdırılması zərurəti haqqında məruzəsi dinlənmiş, Borçalı, Sığnax və Tiflis qəzalarının sərhədlərində silahlı qüvvələrin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi.⁷⁹

Bu qərardan bir neçə gün sonra alman hərbi dastələrinin müşayiəti ilə Borçalıya gürcü qoşunları yeridilmişdi. Onlara Poylu körpüsünə qədər demir yolu xətti boyu ərazini tutmaq əmri verilmişdi. Borçalıya daxil olan hərbi hissələrin köməkliliyi ilə gürcü məmurları öz idarələrini qurmaqla yanaşı, burada taxıl məhsulunu müsadirə edir, yerli əhalini incidərək, onları yurdlarını tərk etməyə məcbur edirdilər.⁸⁰

Cədvəl 6. Gürcüstanın iddia etdiyi ərazilər

	Cəmi əhalinin sayı	O cümlədən					
		Müsəlmanlar (türklər, ingiloylar, kürdlər və b.)		Gürcülər		Digərləri	
		Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Zaqatala	92.698	85.136	91,94	4464	5,0	2.898	3,1
Sığnax qəzasının cənub-qərb hissəsi	-	6.728	100	-	-	-	-
Qarayazı	8.356	7.419	88,8	-	-	937	14,2
Borçalının türk zonası	39.580	36.615	93,0	1.862	4,5	1.103	2,5
Sürməli	147.362	135.898	92,3	6.526	4,4	4.938	3,3

Mənbə: AR MAI, fond 970, siyahı 1, iq 227, v. 1-20; AR MAI, fond 28, siyahı 1, iq 42, v. 1-5; Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, №2, 1990, s. 47

78 Avalov Z. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминание. Очерки. Париж, 1924, с. 57

79 Məmmədli Ş. Parçalanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan - Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri. B., 1991, s.16

80 Nəzizadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-cil). Bakı: Ay-Ulduz, 1996, s.60

Yerli əhali öz vığıncaqlarında qəbul etdikləri qətnamələrdə Azərbaycan hökumətinə müraciət edir, bu torpaqların Azərbaycan ərazisi hesab edilməsinə və yeni yaranmış AXC-nin öz hakimiyyətini Borçalıda təsbit etməsinə tələb edirdi. Borçalıların AXC Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdikləri müraciətdə deyilirdi: "Bu torpağın pionerləri bizik, sayca əksər çoxluğu biz təşkil edirik, burada hakim xalq olmaq üçün hər cür layəqətimiz var. Ona görə də Türkiyə sultanı və böyük vəzirə, mərkəzi idarəsi Tiflis şəhərində olmaqla Türkiyənin himayəsi altında bizim — Qaraqapax adı ilə yarımmüstəqil xalq kimi tapınmamız, ya da Tiflis şəhəri ilə birlikdə bizim qonşu Azərbaycana birləşməmiş bərdə müraciət etmişik".⁸¹

Borçalı camaatı adından müraciəti imzalamış Borçalının sünni və şii təriqətləri üzrə qəzilər, xeyriyyə cəmiyyətinin sədri və üzvləri Azərbaycan hökumətinin başçısına Borçalıda törədilmiş cinayətləri araşdırmaq üçün buraya istintaq komissiyası və müsəlman kəndlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tezliklə kifayət qədər qoşun göndərilməsinə xahiş etmişdilər.⁸²

Lakin ərazi məsələlərini xüsusilə Ermənistanla dinc yolla həll etmək mümkün olmadı. Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan çıxaran kimi ermənilər daha da fəallaşdırlar, ərazi iddiası ilə 1918-ci ilin sonunda Gürcüstanla aparıcıqlar müharibə nəticəsində Borçalı mahalında Lorini və onun ətraflarını zəbt etdilər. Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarına olan iddialarını həyata keçirmək üçün Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər ərazilərdə soyqırımın daha da genişləndirdi. Naxçıvanda bu siyasətin qarşısını almaq üçün 1918-ci ilin noyabrında Araz Türk Cümhuriyyəti yaradıldı və bu Cümhuriyyət sonra Cənub-Qərb Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti ilə birləşdirildi.

Cənubi Qafqaz dövlətləri arasındakı ərazi mübahisələrini müzakirə etmək üçün, nəhayət, 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə konfrans çağırıldı. Lakin konkret nəticə verməyən Tiflis konfransı da iyunda işini dayandırdı.⁸³

81 Yəni orada, s.61

82 AR MAI, fond 970, siyahı 1, iq 22, v.14-15; Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. № 2,3,4, 1989; № 2, 1990, s.68-69

83 Yəni orada, s.172

1.2.1. Ərazi iddiaları kontekstində Ermənistan türk-müsəlman əhalinin vəziyyəti

Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi soyqırım və kütləvi qırğın aktları, heç bir tarixi faktlara əsaslanmayan yersiz torpaq iddiaları, heç şübhəsiz, bu bölgədə tarixən maskunlaşmış yerli azərbaycanlı əhalinin taleyində öz dərin izlərini buraxdı. Belə ki, Ermənistanla ərazi münaqişələri davam etdiyi dövrdə Bakı Sovetinə tabe olan hərbi hissələrin (onların xeyli hissəsini daşnak hərbi dəstələri təşkil edirdi) Gəncə üzərində yürüşü və AXC hökumətinin öz hakimiyyətini Azərbaycanın mərkəzində təsbit etmək məsələləri ilə məşğul olduğu bir dövrdə Ermənistan hökuməti fürsətdən istifadə edərək, bütün gücü ilə keçmiş İrəvan quberniyasını yerli türk-müsəlman əhalidən təmizləmək işini davam etdirirdi.⁸⁴

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlar
(1918-1920-ci illər)

84 Nəsitbədə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı: Ay-Ulduz, 1996, s.75

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatına görə, etnik təmizləmə prosesində 1918-ci ilin ilk aylarında dağıdılmış 300 türk (azərbaycanlı) kəndinə İrəvan, Yeni Bəyazid, Eçmiədzin, Sürməli və b. mahallarda yerli-yeksen edilmiş onlarla yeni kənd əlavə olundu, onların əhalisi nizami qoşun tərəfindən ya qətlə yetirildi, ya da başqa yerlərə pənah aparmağa məcbur edildilər. Həmin ilin avqust ayının təkcə iki həftəsi ərzində bu mahallarda 50 kənd viran edilmişdi.⁸⁵

“Azərbaycan” (rusca) qəzeti noyabrda yazırdı ki, türk qoşunlarının İrəvan quberniyasına gəlişinə qədər müsəlmanların həyatı tükəndən asılı qalmışdı; erməni hərbi qoraxının əmri ilə 200 müsəlman kəndi yandırıldı, 200 min müsəlman əhali evsiz-əşiksiz qaldı. Bu insanlar təsvirəgəlməz zülmə və təzyiqa məruz qaldılar, bir tərəfdən də aclıq və xəstəlik baş alıb gedirdi. Elə bu vaxt türklər İrəvan quberniyasına daxil oldular və yerli müsəlman əhalini ölümdən pəncəsindən xilas etdilər.⁸⁶

Ermənilər apardıqları təbliğat kampaniyasında ictimaiyyəti, eləcə də müraciət etdikləri dövlət adamlarını bu torpaqların əvvəldən ermənilərə məxsus olduğuna inandırmağa çalışırdılar. Dövrün, eləcə də XIX əsrin statistik materialları erməni iddialarının, o cümlədən tez-tez müraciət etdikləri demografik prinsipin əsassız olduğunu göstərir.⁸⁷

Ermənilərin xüsusilə XIX əsrdən etibarən mütəmadi olaraq həyata keçirdikləri soyqırımlar, kütləvi qırğınlar və deportasiyalar getdikcə bu tarixi Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlı əhalinin sayının kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxarırdı.

Qeyd edək ki, Ermənistan ərazisində yaşayan əhalinin milli tərkibi haqqında ilk müfəssəl məlumat İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğaldan sonra rus tarixi-statistik İvan Şopen tərəfindən 1829-1832-ci illərdə aparılan kameral siyahıyaalmanın nəticələrindən əldə etmək mümkündür. I Şopenin verdiyi məlumata görə, işğaldan sonra keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində 6435 nəfər şia, 3.978 nəfər sünni, 324 nəfər yezdi kürd yaşamışdır.⁸⁸

1886-cı ildə keçirilən ailəhesabi siyahıyaalmanın nəticələrinə görə isə İrəvan quberniyasında 670.405 nəfər yaşamışdır ki, onlardan

85 AR MƏL. fənd 970, siyahı 1, q. 57, v. 102-103

86 “Азербайджан”, 1918, 13 ноябрь.

87 Nəsitbədə N. Göstərilən əsəri, s.76

88 Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб, 1852, с.528-529.

251.327 nəfərini (37,5 faizini) azərbaycanlılar təşkil etmişdir.⁸⁹

1890-cı illərdə Türkiyədə baş qaldıran erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra təqribən 400 min erməni Rusiyaya köç etmiş, onların da xeyli hissəsi İrəvan quberniyasının ərazisində məskunlaşmış və nəticədə quberniya ərazisində ermənilərin xüsusi çəkisi süni surətdə yüksəlmişdi. 1897-ci il Umumrusiya siyahıyaalması nəticələrinə görə, İrəvan quberniyasında yaşayan 829.556 nəfər əhəlinin 313.176 nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi.⁹⁰

Türkiyədən gələn yüz minlərlə erməniləri daimi məskunlaşdırmaq üçün 1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələri kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Təkcə həmin illərdə İrəvan quberniyası ərazisində 150-yə yaxın türk-müsəlman yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi qırğınlara məruz qoyulmuş və evlərindən didərgin salınmış, həmin kəndlərin əksəriyyətində Türkiyədən gələn ermənilər məskunlaşdırılmışdı.

1915-1916-cı illərdə Türkiyə ərazisindən 300 minə yaxın erməni gələrək Cənubi Qafqazda məskunlaşmışdı. Həmin ermənilərin böyük bir qismi İrəvan quberniyasının ərazisində cəmləşmişdi. 1917-ci il "Qafqaz təqvimini" nə görə, 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında yaşayan 1.120.242 nəfər əhəlinin 373.582 nəfərini azərbaycanlılar təşkil etmişdi.⁹¹ Şərur-Daraləyaz mahalında isə ümumi əhəlinin 66,7%-i, Sürməlidə 63,6%-i, Naxçıvanda 59,0%-i müsəlmanlar idilər.⁹²

Cədvəl 7. İrəvan quberniyasının qəzalar üzrə əhəlinin etnik tərkibi (1916-cı il yanvarın 1-i üçün)

Qəzalar	Müsəlmanlar		Ermənilər		Digərləri		Cəmi
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
Şərur-Daraləyaz	60.183	66,7	29.165	32,3	902	1,0	90.250
Sürməli	66.370	63,6	32.686	31,2	5.735	5,2	104.791
Naxçıvan	81.708	59,0	54.209	40,0	942	1,0	136.859

89 Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из по семейным спискам 1886 г. Тифлис, 1893, с. 87.

90 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург]: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел., 1899-1905. - 27 см. 71: Эриванская губерния. - 1905. - [4], XXIV, с. 145.

91 Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916, с. 218.

92 AR MAI, fond 970, sıyahı 1, ij 57, v.15-16

Müsəlmanların çoxluğunda olduğu qəzalarda cəmi	208.261	62,74	116.060	34,96	7.579	2,28	331.900
İrəvan (qarışıq)	93.544	45,5	106.933	52,0	5.140	2,5	205.617
Yeni Bəyazid (qarışıq)	54.085	28,7	129.347	68,5	5.427	2,8	188.859
Əçmədzin (erməni)	52.081	31,0	115.026	68,6	679	0,4	167.786
Aleksandropol (erməni)	15.152	6,7	202.505	90,0	8.423	3,3	226.080
Ermənilərin çoxluğunda olduğu qəzalarda, cəmi:	214.862	27,15	553.811	70,25	19.669	2,60	788.342
İrəvan quberniyası, cəmi:	423.123*	37,77	669.871	59,79	27.248**	2,44	1.120.242

* O cümlədən 36.500 müsəlman kürd.

** O cümlədən 12.624 yezdi kürd

Mənbə: Кавказский календарь на 1917 год. Тифлис, 1916, с.216-218; AR MAI, fond 28, sıyahı 1, ij 42, v. 11

1919-cu ilin iyun-avqust aylarında Ermənistan daşnak hökuməti Daxili İşlər Nazirliyinin qərarı ilə siyahıyaalma keçirilmişdir. Respublika ərazisində qeydə alınan 917.297 nəfər əhəldən 122.185 nəfərini müsəlmanlar, 48.672 nəfərini isə qeyri-müsəlmanlar təşkil etmişdi.⁹³

Qarabağa gəldikdə isə, Şuşada kiçik fərq istisna olmaqla, ermənilərin iddia etdikləri məhəllələrin hamısında onlar azlıqda idilər. Şuşa mahalına ələhdə erməni anklavı kimi baxmaq olmazdı, çünki bu mahal bütün parametrlərinə görə Qarabağın qalan yerlərinin üzvi hissəsi idi. 1917-ci il "Qafqaz təqvimini" nə görə, Qarabağ ərazisində cəmi 242 min erməni, 322 min isə müsəlman (türk və kürd) yaşayırdı.⁹⁴

Lakin XIX ekspertinin qeyd etdiyi kimi, bu rəqəm gerçək vəziyyəti göstərmirdi, çünki Qarabağ ermənilərinin sayını göstərən rəqəmə Qarabağın oturaq əhalisi olmayan Bakı və Rostova qədər yayılmış çoxminli erməni sənətkar və fəhlələri də əlavə edilmişdi. Təkcə Bakıda 30 min belə Qarabağ erməniyi vardı. Həmin ekspertin fikrincə, real vəziyyəti

93 Вестник армянской Армении. № 1 (105), 2005, с. 178.

94 Naxçıvanda N. Göstərlinin əsəri, s.77

1912-ci ilin Zaqafqaziyanı pay torpaqlarının alınması haqqında mürəzə və 1917-ci ilin kənd təsərrüfatı sayımı daha yaxşı əks etdirir: 170 min erməni və 415 min müsəlman.⁹⁵

Xüsusi təbliğat şəbəkəsinin yaradılması haqqında sənəddə isə qeyd olunurdu: "Bütün Avropa və Amerika erməni qırğınları deyilən hadisəni bilir, amma heç olmasa onu bilirmiş ki, məsələn, İrəvan quberniyasının cənub hissəsində yüzlərlə müsəlman kəndi dağıdılmış, 150000 müsəlman qaçqını Azərbaycan ərazisində evsiz-əşiksiz, ac-susuz səğardan dolanı. Bu kəndləri kim yandırdı, camaatı kim doğma yurtdan didərgin salıb? Ermənilər... Bu cür misalları çox çəkmək olar. Onlar haqqında bütün Avropada təbliğat aparmaq və hər tin başı bu barədə çıxırmaq lazımdır..."⁹⁶

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmiləmə siyasəti eyni sənədi ilə 100 il sonra Ermənistanın neoseqakronçu (neofaşist) hakimiyyəti tərəfindən davam etdirilmişdir.⁹⁷

1.2.2. Ərazi iddiaları kontekstində Gürcüstandakı türk-müsəlman əhalinin vəziyyəti

Qeyd etdiyimiz dövrdə Cənubi Qafqazın coğrafi mərkəzində yerləşən Borçalı əhalisinin xeyli hissəsi azərbaycanlılardan (müsəlman türklərdən) ibarət idi. 1886-cı ilin statistik materiallarına görə, bu mahalın Borçalı polis mantaqəsi üzrə qeydiyyatda olan 19.109 nəfər sakinindən 12.384 nəfəri türk, 6.724 nəfəri erməni idi. Yekaterinenfeld mantaqəsi üzrə 13.937 nəfərdən ibarət ümumi əhalidən 10.028-i türk, 543-ü gürcü, 1.436-

⁹⁵ AR MAİ, fond 28, siyahı 1, ij. 42, v.20-35

⁹⁶ AR MAİ, fond 28, siyahı 1, ij. 42, v.1-3

⁹⁷ Qeyd edək ki, Ermənistanın daxili və xarici siyasətinin təməlinə, onun qonşu dövlətlər və xalqlarla münasibətinə, Türkiyəyə, Azərbaycana və Gürcüstana yönəlmiş arazi iddialarına yeni fəaliyyət mexanizmlərinin əlavə edilməsində seqakronizm konsepsiyası – hərbi cinayətlər, Hitlerin sadıq əlaltısı olmuş Qaregin Njdenin ideyaları dayanır. Fasist Almaniyanın SS generalı Njde Qareginin formalaşdırdığı bu irqçi təmayüllü şovinist erməni milli ideologiyası Ermənistanın keçmiş prezidentləri Serj Sarkisyanın rəhbərliyi olduğu Respublika Partiyasının və nəticə etibarilə də uzun müddət Ermənistan hökumətinin ideoloji təmayüllü təşkilatıdır. Dağat doğuran hal odur ki, "Njdenin" adı altında bu irqçi ideologiya Ermənistanın orta və ali məktəb proqramına daxil edilmiş və gənc nəsil bu ruhda tərbiyə edilir. Ermənistan hökumətinin maliyyə dəstəyi ilə 2004-cü ildə İrəvanda "Qaregin Njdenin təsimi" adlı kitab çap edilmiş və Ermənistanın bütün ictimai-siyasi təşkilatlarında, hökumət və dövlət orqanlarında, hətta ali təhsil müəssisələrində yayılmışdır. Bu sənəd barədə 7 milyon ABŞ dollarına ərsayə gələn film çəkilmişdir. Ermənistanın Rusiyadakı səfirliyi bu filmi və kitabın Moskva-da təqdimatını keçirmişdir. Bundan başqa, 2016-cı il may ayının 11-də, İkinci Dünya müharibəsində alman faşizmi üzərində tarixi qələbənin 70-illiyindən iki gün sonra İrəvanın Respublika meydanında Qaregin Njdenin abidəsinin təntənəli açılış olmuşdur. [Bakı: Qurbanov A. Müsəlman ermənilər. Rəqiblərdə geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları. Bakı, 2017, s.364]

si erməni, 1.966 nəfər isə digər xalqların nümayəndələrindən (alman, yunan kolonistlərindən və s.) ibarət idi.⁹⁸

Trialet mantaqəsi üzrə rəqəmlər aşağıdakı kimi idi: 35.989 nəfərdən 8.974-ü türk, 3.578-i gürcü, 6.333-ü erməni və 17.104-ü digərləri. Təkcə Borçalı mahalının cənubundakı Lorı (Lori) mantaqəsində nisbət ermənilərin xeyrinə idi: cəmi 32.776 nəfərdən 23.339 nəfəri erməni, 1.657 nəfəri türk, 2 nəfəri gürcü, 7.753 nəfəri digərləri.⁹⁹

1909-cu il statistikası əhalinin etnik tərkibində köklü dəyişikliyin baş verdiyini göstərir. Borçalı polis mantaqəsi üzrə 34.107 nəfərdən 15.884 nəfəri, yəni 49,5%-i türk, 15.615-i erməni (45,8%-i) erməni, 420 nəfəri (1,2%-i) gürcü, qalan 1.188 nəfəri isə digərlərindən ibarət idi. Yekaterinenfeld mantaqəsi üzrə 20.693 nəfərdən 15.342 nəfəri, yəni 74,3%-i türk, 1.1 nəfəri erməni (5,4%), 1862 nəfəri (9%) gürcü, 2.382 nəfəri (11,3%) digərlərindən ibarət idi. Lori mantaqəsində ümumi əhalidən (54.406 nəfər) türklərin sayı 4.446 (8,2%), ermənilərin sayı 39.518 nəfər (72,6%) idi, gürcülər burada da yaşamırdı. Trialet mantaqəsində ümumi əhalinin (48.950 nəfərin) 18,8%-i (8.821 nəfəri) türk, 19,5%-i (9.541) erməni, 12,4%-i (6.090) isə gürcü idi. Borçalı mahalı üzrə ümumi əhalinin etnik tərkibi belə idi: 28,8% (45.493 nəfər) türk, 41,6% (65.777) erməni, 4,7% (8.372) gürcü. Beləliklə, Borçalı mahalı üç etnik zonaya bölünürdü: onun cənub hissəsində ermənilər, orta zolağında isə türklər üstünlüyə malik idilər.

**Cədvəl 8. Borçalı mahalı əhalisinin etnik tərkibi
(1916-cı il yanvarın 1-i üçün)**

	Sayları	%
Ruslar o cümlədən	8.772 3.727	5.2 -
Gürcülər	10.419	6.2
Ermənilər	57.391	33.8
Türklər, o cümlədən qızlar və sünnilər	51.230 17.910 33.320	30.3 - -
Digərləri	41.539	24.5
Cəmi	169.351	100

Mənbə: Кавказский календар на 1917 год. Тифлис, 1916, с. 210-213

⁹⁸ Nəzizadə N. Göstərilən əsəri, s.61
⁹⁹ Nəzizadə

Keçmiş Yelizavetpol quberniyasına bitişik Qarayazı nahiyəsi əhalisinin 1886-cı ildə etnik tərkibi aşağıdakı kimi idi: 5.054 nəfərdən ibarət ümumi əhalinin 4.754 nəfəri (yəni 94%-i) türk, 120 nəfəri gürcü və 35 nəfəri erməni idi. 1909-cu ildə bu nahiyədə rus, alman və başqa kolonistlərin gəlməsi ilə türk əhalisinin xüsusi çəkisi 89,8%-ə enmiş, lakin burada gürcü və erməni əhalisinin sayı cüzi miqdarda qalmışdı.¹⁰⁰

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyində statistik materiallar əsasında hazırlanmış araşdırmaya görə, tədqiq olunan dövrdə Sığnax qəzasının cənub-şərq hissəsində sakin olan 6.728 nəfərin hamısı müsəlmanlardan ibarət idi. Qarayazı nahiyəsində ümumi əhalinin (8.356 nəfərinin) 88,8%-i müsəlmanlar, qalanları digər etnik azlıqların nümayəndələri olub, burada gürcülərin heç yaşamadığı aydınlaşdırıldı. Borçalının orta (türk) zonasında ümumi əhalinin (147.362 nəfər) 92,3%-i (135.898 nəfər) müsəlman, 4,4%-i (6.526) gürcü, 3,3%-i (4.938) isə qalanları idi.

Beləliklə, ermənilər nəinki iddia etdikləri ərazilərdən, hətta gürcülərin iddia etdikləri qədim Azərbaycan torpaqlarından (xüsusilə Borçalıdan) yerli türk-müsəlman əhalini sıxışdırıb çıxarmağa çalışırdılar. Buna dövrün gürcü hökuməti də şərait yaradırdı.

1.2.3. Qaçqınlar problemi

1918-ci il mart-may aylarında Bakı, Gəncə (Yelizavetpol) və İrəvan quberniyalarında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar və etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirmələri nəticəsində AXC hökuməti qaçqınlar problemi ilə üz-üzə qalmışdı. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadolu, Balkanlar və s. yerlərdə mövcud olan münafişə və müharibə ocaqlarından Bakı və Gəncə quberniyalarına, xüsusən də Bakı şəhərinə minlərlə qaçqın pənah gətirmişdi. Bu da, heç şübhəsiz, əhalinin etnik tərkibinə öz təsirini göstərmişdi.

Qeyd edək ki, ilk dövrlərdə Bakıya gələn qaçqınların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Həmin dövrdə Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı, Erməni Qaçqınlarına Yardım Komitəsi,

Latış Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Mühəribə Nəticəsində Dağılmış Polyak əhaliyə Kömək Komitəsi, Çar II Nikolayın qızı knyaginya Tatyana Nikolayevanın müharibədən zərər çəkənlərə yardım məqsədilə təsis etdiyi komitənin Qaçqınların Qeydə Alınması üzrə Bakı Komitəsi, Qafqaz Cəbhəsində Qaçqınların Yerləşdirilməsi üzrə Baş Müvəkkilliyin Bakı şöbəsi və s. cəmiyyət və komitələr fəaliyyət göstərirdi. Bakı şəhər qradonaçalnikinin 1917-ci il dekabrın 31-də Petroqrada göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Bakıda 2568 qaçqın, o cümlədən 1763 erməni, 276 latış, 169 rus, 157 yəhudi, 95 yunan, 84 polyak, 13 aysor, 7 macar, 3 çex, 1 bolqar qeydə alınmışdır. Bakı qradonaçalnikii ayrışçılıq edərək müsəlman qaçqınlarını qeydə almamışdı. Əslində isə həmin dövrdə Şərqi Anadoludan, xüsusən də Qars vilayətindən minlərlə türk qaçqını Bakıda, Gəncədə və quberniyaların digər bölgələrində sığınacaq tapmışdı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti onları himayəyə götürmüşdü.¹⁰¹

Qaçqınlar problemi dafələrlə Nazirlər Kabinetinin və parlamentin iclaslarında müzakirə edilmişdi. 1918-ci il iyunun 16-da AXC hökuməti Gəncədə yerləşdikdən sonra Cənubi Qafqaz Seyminin Müsəlman Milli Şurasının nəzdindəki qaçqınlar şöbəsi əsasında Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi (Umuri Xeyriyyə) yaradılmış, Xudadat bəy Rəfibəyov nazir təyin edilmişdi.¹⁰²

Azərbaycanın Ermənistanadakı Daimi Nümayəndəliyindən verilən məlumata görə, təkcə 1919-cu ildə Novo-Bayazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalinin sayı 200 minə çatırdı. Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistanadakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi üçün AXC parlamentinə qərar layihəsi təqdim etmişdi. 1919-cu ilin iyulunda bu məqsədlə (3 milyon manat) vəsait ayrılıb və bu vəsait hesabına Ermənistanla 15 vafon un, taxıl və arpa gəndərilmişdi. Bundan əlavə, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi.

100 Nəsilbədə N. Gösterilən esəri, s.60

101 Mustafa N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar problemi. // "Xalq qəzeti", 25 may 2012-ci il, № 114, s.6
102 Yene orada

AXC parlamentinin 5 yanvar 1920-ci il tarixli iclasında¹⁰³ qaçqınların məskunlaşdırılması məsələsi yenidən müzakirəyə çıxarılmışdı. Millət vakili Mustafa Vəkilov öz mürüzədə bildirmişdi ki, artıq Ermənistandan 300 min qaçqın Azərbaycan ərazisinə gəlmişdir. O, Himayaçilik Nazirliyinin hamın vaxtdək məskunlaşdırılmayan qaçqınlardan 16 min nəfərinin Nuxa və Ərəş qəzalarında məskunlaşdırmaq istədiyini bildirmişdi. Ermənistan Respublikası ərazisində yaşamış 575 min nəfər etnik müsəlman əhalidən 1920-ci ildə cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq azərbaycanlı əhali qalmışdı. Deməli, 1918-1920-ci illərdə Ermənistanda soyqırına məruz qoyulan yarım milyondan artıq azərbaycanlı əhalidən öz canlarını xilas edə bilən əhalinin xeyli hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdı.

Göründüyü kimi, AXC dövründə parlament və hökumət, xüsusən də Himayaçilik Nazirliyi qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə çalışmışdı. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki onu axırındək həll etmək üçün vaxtı çatdı. Azərbaycanlı qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtması problemi AXC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qaldı: "Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə də həll edilmədi. 1922-ci ildə Ermənistan – öz tarixi-etnik torpaqlarına cəmi 60 min azərbaycanlı qaçqın qayıda bildi. XX əsrin sonlarında öz müstəqilliyini bir daha əldə edən Azərbaycan yenə də qaçqınlar və məcburi köçkünlər problemi ilə üzləşdi. 250 min azərbaycanlı indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından sonuncu nəfərinədək qovularaq qaçqın kimi Azərbaycanda məskunlaşdı, 50 min nəfər Axıska türkü Orta Asiyadan və Qazaxıstandan qaçqın kimi Azərbaycana pənah gətirdi. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağdan və ona bitişik rayonlardan, habelə Ermənistanla sərhəd bölgələrdən 680 mindən artıq azərbaycanlı öz ölkəsində məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü. Tarix sanki təkrar olundu. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, əsrin sonunda da qaçqınlar probleminin həlli Azərbaycan xalqının çiyinlərinə düşdü. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş torpaqların qaytarılması, məcburi köçkünlərin öz yer-yurdlarına qayıtması problemi həll edilməmiş olaraq qalır".¹⁰⁴

103 "Azərbaycan", 1920, 13 yanvar
104 Mustafa N. Göstərlən əsəri, s.6

1.3. AXC dövründə etnik azlıqların sosial-mədəni vəziyyəti

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan hökumətinin bütün sahələrdə, xüsusilə sosial-mədəni sahədə fəaliyyəti və təşəbbüsləri respublikanın çoxmillətli əhalisi ilə sıx qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər şəraitində həyata keçirilirdi. AXC hökuməti respublikada yaşayan qeyri-türk millətlərin mədəni tələbatlarının ödənilməsinə daim diqqət göstərirdi.

1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan parlamentinin iclasında hökumətin bəyanatında elan edilmişdi ki, "biz özümü arzu etmədiyimiz vəziyyəti digər millətlərə də arzu etmərik. Hamının ana dilində oxumağa tam hüququ vardır".¹⁰⁵

Qeyd edək ki, bu bəyanatın yalnız sözdən ibarət olmadığını hətta velikorus şovinizmi mövqələrində dayanən milli cəmiyyətlər və onların mətbu orqanları da etiraf etməyə məcbur olmuşdular. Belə ki, Rus Milli Şurasının baxışlarını əks etdirən "Единая Россия" qəzeti yazırdı ki, "Azərbaycan hökuməti tədricən millətləri bərabərləndirməyə yoluna keçir".¹⁰⁶ General A.İ. Denikin də etiraf edirdi ki, Azərbaycanda rus ünsürü təqiblərə məruz qalmırdı. Hökumət iş yeri və məaşi olanları yaşayış mənbələrindən məhrum etmədi.¹⁰⁷

Cümhuriyyət ərazisində yaşayan etnik azlıqlar öz mədəni-maarif cəmiyyətləri ilə təmsil olunurdular. Bakı Rus Xeyriyyə Cəmiyyəti, "Serafim" Komitəsi, Bakı Erməni Mədəni İttifaqı, "Mıtyun" Erməni Şagird İttifaqı, Bakı Gürcü Milli Şurası, yəhudilərə, polyaklara və almanlara məxsus cəmiyyətlər sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərirdilər. Onların bir çoxu yeni yaradılmışdı. Rus, erməni, yəhudi milli şuraları başqa məsələlərə yanaşı, mədəni maarif problemləri ilə də məşğul olurdular.

Etnik azlıqların mədəni-maarif ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif yollardan - dövlət xəzinəsindən ayırmalar, ictimai təşkilatların və xeyriyyə cəmiyyətlərinin imkanlarından istifadə edilirdi. Rus Milli Şurasına, onun Azərbaycan dövlətçiliyinə mənfi münasibətinə baxmayaraq, məktəblər açılması, dərslərlə alınması və başqa məsələlər üçün 500.000 rubl məbləğində vəsait ayrılmışdı.¹⁰⁸

105 "Азербайджан", 1918 28 декабрь

106 "Единая Россия", 1919, 9 февраля

107 Деникин А.И. Очерки русской смуты. М., 1991, с.146

108 АР МА, 151, сур. 2, 16, в.19

1918-ci ilin noyabrında Bakı Rus Xeyriyyə Cəmiyyətinin xahişinə cavab olaraq, Maarif Nazirliyi sahibsiz uşaqların oxuduğu 140 nəfərlik məktəbi öz himayəsinə götürmüş, onun saxlanması üçün bütün xərcləri Nazirliyin smetasına daxil etmişdi.¹⁰⁹ Bu məktəbə Nazirlik tərəfindən əlavə yardım 1919-cu ildə də davam etdirilmişdi. Milliləşdirilmiş Müqəddəs Nina və Müqəddəs Mariya məktəblərində tədris rus dilində olmaqla, kiçik və böyük hazırlıq sinifləri və birinci sinif açılmışdı.¹¹⁰

Azərbaycanda yaşayan rus əhəlinin sosial-mədəni ehtiyaclarının ödənməsində Slavyan-Rus Cəmiyyəti və onun parlamentdə nümayəndəliyi mühüm rol oynayırsa, bu məsələlərdə hökumətlə əməkdaşlıq edirdi. Lənkəranda rüsdilli əhəlinin mədəni-maarif ehtiyaclarının ödənməsində general-qubernator Cavad bəy Məlik-Yeqanov mühüm rol oynamış və onun samimi hörmətini qazanmışdı. Təsədüfi deyil ki, C. Məlik-Yeqanov vəzifəsindən azad edildikdə Lənkəran Rus Milli Şurası hökumət başçısına müraciət edərək, onun bu vəzifədə saxlanmasını xahiş etmişdi.¹¹¹

Yəhudi Milli Şurası və mədəni-mill, dini təşkilatları da öz fəaliyyətini azad surətdə davam etdirirdilər. Bakıda yəhudilərə məxsus dörd xalq məktəbi var idi. Bunlar vaxtilə Çar Rusiyasının maarif sistemində daxil edilmələrinə baxmayaraq, nə çar hökuməti, nə də şəhər idarəsi bu məktəblərə vəsait ayırmırdı. Bu tədris müəssisələri vəsait çatışmazlığı üzündən bağlanmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdılar. Bununla əlaqədar olaraq, Yəhudi Milli Şurasının sədri M.A.Quxman onların hökumət tərəfindən maliyyələşdirilməsi haqqında məsələ qaldırmışdı. Maarif Nazirliyi isə öz növbəsində hər ay Yəhudi Milli Şurasına dövlət xəzinəsindən 10 min rubl vəsait ayrılması haqqında qanun layihəsini parlamentin təsdiqinə vermişdi.¹¹² Nazirlər Şurası 1919-cu il 10 mart tarixli iclasında yəhudi məktəblərinə birdəfəlik maddi yardım kimi 25 min rubl ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdi.¹¹³ Yəhudi məktəblərinə yardım məsələsi sonralar da hökumət səviyyəsində həll edilmişdi.¹¹⁴

Ermənilərə məxsus tədris müəssisələri də dövlət tərəfindən maliyyələşdirilirdi. Qarabağın dağlıq hissəsində çoxlu sayda erməni

məktəblərinin olması nəzərə alınaraq, 1919-cu ilin sentyabrında Qarabağın erməni müəllimlərinə verilərkə üçün Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının müvafəqəti general-qubernatorunun sərəncamına bir milyon rubl vəsait ayrılmışdı.¹¹⁵

Əhəlinin ehtiyacları ilə daha yaxından tanış olmaq üçün 1919-cu il oktyabrın 1-dən Dağlıq Qarabağın erməni məktəbləri xüsusi müfəttişliyə ayırılmış və Qarabağ haqqında müvafəqəti sazişə uyğun olaraq, erməni P.N.Şahnəzərov müfəttiş vəzifəsinə təyin edilmişdi. Oktyabr ayında Nazirlər Şurasının tapşırığı ilə Qarabağ ermənilərinin mədəni cəhətdən öz müqəddaratını təyin etməsi haqqında əsasnamə işlənib hazırlanmışdı.¹¹⁶

Qarabağ ermənilərinin Milli Şurası muxtar şəkildə ermənilərin mədəni cəhətdən öz müqəddaratını təyin etməsi işinə rəhbərlik edirdi. Şura məktəb işinə, məktəbdankənar təhsilə, mədəni-maarif müəssisələrinə görə məsul idi. Milli Şura hər cür tiptən olan ibtidai, orta və ali məktəblər açmaq hüququna malik idi. Bütün mövcud və açılmalı olan erməni məktəblərinin saxlanması ümumi hökumət normaları üzrə AXC öz üzərinə götürürdü. Qarabağın müəllim korporasiyası vaxtaşırı öz qurultaylarını çağırır, burada məktəb işinə aid olan məsələləri həll edirdi. Erməni Milli Şurası xalq universitetləri, savadsızlar üçün kurslar, muzeylər açma, savadyayma cəmiyyətləri, nəşriyyat şirkətləri, kitabxanalar və s. təsis edə bilərdi. Qarabağın hüdudları daxilində ermənilər öz fikirlərini sifahi və ya yazılı surətdə ifadə edə bilirdilər. Qarabağ ermənilərinin mədəni muxtariyyət hüquqları AXC-nin əsas qanunları ilə nizamlanırdı.¹¹⁷ Bu qanun layihəsi parlamentin iclasında bəyənilmiş və onu parlamentin müzakirəsinə çıxarmaq qərarı alınmışdı.¹¹⁸ Qanunun parlament tərəfindən təsdiqinə qədər müfəttişliyin saxlanması üçün Maarif Nazirliyinin sərəncamına 1919-cu ilin oktyabr-dekabr aylarına 46 min rubl vəsait ayrılmışdı.¹¹⁹

Məktəblərin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq, Maarif Nazirliyinin 8 noyabr 1919-cu il tarixli sərəncamı ilə müəllimlər təyinatı

109 AR MAI, f. 51, s. 2, q. 4, v. 90; "Azərbaycan", 1919, 22 oktyabr

110 "Безопасное слово", 1919, 6 октябрь

111 "Азербайджан", 1919, 31 октябрь

112 "Азербайджан", 1919, 13 февраль

113 AR MAI, f. 51, s. 2, q. 4, v. 27

114 Yəni otaqla, v. 79

115 AR MAI, f. 51, s. 2, q. 4, v. 90; "Azərbaycan", 1919, 22 oktyabr

116 İsayev N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının sosial-mədəni siyasəti (1918-1920-ci illər). Tarix ehtilafı pəncərəsi etni davranışları üçün təcrübə edilmiş dövlət siyasəti. Bakı, 1992, s. 76

117 Положение о культурном самоуправлении армян Карабаха. // Azərbaycan SSR EA xəbərləri (Tərix, falsafa, hüquq və digər), 1990, № 2, c. 92-93

118 "Азербайджан", 1919, 12 октябрь

119 AR MAI, f. 51, s. 2, q. 4, v. 93

təbii qədər sinifdə erməni şagirdlərin sayının 15-dən az olmadığı halda, onlar üçün erməni dilinin tədrisinin təmin edilməsi, sayı az olduqda isə qrup məşğələlərinin müəyyənlaşdırılması təklif edilirdi.¹²⁰ Bundan başqa, şəhər idarəsinin qərarına uyğun olaraq, erməni məktəblərinin erməni dili müəllimləri üçün onların ana dilində tədris etmək hüququnu müəyyənləşdirən xüsusi komissiyalar yaradılmışdı. Komissiyalarda həmin müəllimlər 1920-ci ilin yanvarından xüsusi imtahan verməklə ana dilində tədris etmək hüququ qazanmış idilər.¹²¹ Parlamentin 1920-ci il 1 mart tarixli qanunu ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında xüsusi olaraq erməni xalq məktəblərinin tədqiqi üçün üçüncü xalq məktəbləri müfəttişi vəzifəsi təsis olunmuş, dövlət xəzinəsindən müfəttişin dəftərxanasının qurulmasına 15 min rubl vəsait ayrılmışdı. Qanun qəbul edilən zaman belə bir arzu ifadə olunmuşdu ki, Gəncə qəzasının erməni xalq məktəbləri üzərində nəzarət üçün xüsusi müfəttiş və ya onun müavini vəzifəsi təsis olunsun, bu vəzifə erməni millətindən olan şəxsə tapşırılsın.¹²² Göründüyü kimi, "1918-ci ilin faciəli mart hadisələrinin xatirəsi yaddaşlardan hələ silinməsinə baxmayaraq, erməni əhalisinin maarif və mədəniyyət sahəsində ehtiyaclarının ödənilməsi hökumətin diqqətindən kənar qalmır və bu işdə ayrı-seçkilik siyasəti yeridilmirdi".¹²³

Bundan başqa, AXC dövründə kilsələr, sinaqoqlar və digər dini müəssisələr və məktəblər sərbəst şəkildə, hakimiyyət orqanları tərəfindən heç bir təzyiq göstərilmədən fəaliyyət göstərirdi. Dini icmalın rəhbərləri Maarif və Dini Etiaq Nazirliyi ilə əməkdaşlıq edirdilər. Bakı və Gəncə quberniyalarında, Zaqatala dairəsində xəzinə hesabına saxlanılan kilsə-prixod məktəbləri işləməkdə davam edirdi. Nazirlər Şurasının 1918-ci il 7 sentyabr tarixli sərəncamı ilə bütün ali ibtidai və orta məktəblərdə qeyri-müsəlmanlar üçün ilahiyət dərsləri tədris olunmalı idi. Qeyri-müsəlmanlara ilahiyət dərslərinin xərcləri də xəzinənin hesabına qarşılanırdı.¹²⁴

1919-cu ilin noyabrında Maarif Nazirliyi Bakının orta təhsil müəssisələrinin direktorlarına sərəncam göndərərək onlara tapşırırdı ki, yəhədi şagirdlərin sayı 15-dən az olmadığı siniflərdə onlar üçün

yəhədi dini dərsləri keçirilsin. Digər siniflər üçün həmin fənn üzrə qrup məşğələləri təşkil olunurdu.¹²⁵

Cüma gününün ümumdövlət miqyaslı istirahət günü elan edilməsi¹²⁶ ilə əlaqədar olaraq, belə bir düzəliş edilmişdi ki, bütün milliləşdirilməmiş və xristian şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuş tədris müəssisələrində bazar istirahət günü kimi qalsın.¹²⁷

Bakıda yaşayan polyak, gürcü və alman koloniyalarının öz dillərində məktəbləri fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi. Bu məktəblər əsasən milli cəmiyyətlər tərəfindən maliyyələşdirilirdi.¹²⁸ Maarif nazirinin icazəsi ilə Bakı lüteran prixodunun ikisini milli məktəbi tədris alman dilində aparılıb; ali ibtidai məktəbə keçirilmişdi.¹²⁹

Bələlikdə, çoxsaylı qeyri-türk icmalarından tutmuş kiçik milli koloniyalara qədər həmişə münasibətdə son dərəcə ehtiyatlı və çəvik siyasət yeridilmiş, ümumdemokratik prinsiplər respublikanın bütün vətəndaşlarına şamil edilmişdi.¹³⁰

120 AR MAL, f. 51, s. 2, q. 16, v. 21

121 AR MAL, f. 2802, s. 1, q. 466, v. 6

122 Вестник Правительства Азербайджанской Республики, 1920, 10 марта

123 İsayev N. Göstərilən əsər, s. 78

124 AR MAL, f. 51, s. 1, q. 1, v. 34

125 AR MAL, f. 51, s. 2, q. 9, v. 28

126 AR MAL, f. 51, s. 1, q. 1, v. 5

127 "Знамя труда", 1919, 18 марта, "Русский день", 1919, 8 декабря

128 "Азербайджан", 1919, 17 сентября, 19 октября, 19 ноября

129 "Азербайджан", 1919, 5 сентября

130 İsayev N. Göstərilən əsər, s. 79

II. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti

XIX-XX əsrlər Azərbaycan dilinin ən sürətli tərəqqi və çiçəklənmə dövrü olmuş, bunun nəticəsində də dilimiz müasir dünyanın funksional baxımdan ən inkişaf etmiş dillərindən birinə çevrilmişdir.¹³¹ İlk növbədə qeyd edək ki, ana dilində təhsil və məktəb ideyasının ilkin olaraq meydana gəlməsində və əsaslandırılmasında XIX əsrdə meydana gəlmiş ədəbi məclislərin böyük rolu olmuşdur. Bu əsrdə Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Şuşa, Ordubad və başqa şəhərlərində yeniyetmələrdə doğma ana dilinə sevgi tərbiyə edən, Azərbaycan poeziyasına məhəbbət aşılayan və yüzlərlə gənc şairlərin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olan ədəbi dərnəklər, məclislər mövcud idi. Həmin məclislər sonralar XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şairlərinin bütöv bir nəslini yetişdirmiş əsl ədəbi məktəblərə çevrildilər.

Azərbaycan dilinin tədrisi və ana dili təlimi ideyasının sonrakı inkişafında Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının müstəsna rolu olmuşdur. Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Cənubi Qafqazda bu seminariyanın xalq maarifi və məktəblərin inkişafı tarixindəki xidmətləri dənizməzdir.¹³²

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində baş verən köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklər, kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması, Azərbaycan millətinin formalaşması prosesi milli dilin funksional inkişafı prosesində ciddi dəyişikliklərə - onun tətbiq sahələrinin xeyli artmasına gətirib çıxardı: "Azərbaycan dilinin dünyəvi təhsil sistemində tətbiq miqyası genişləndi, bu dildə mətbuat və teatr yarandı, ədəbiyyat nəşr edildi. Digər tərəfdən, hətta belə əlverişsiz şəraitdə də Azərbaycan dili Cənubi Qafqaz və Dağıstan ərazisindəki millətlərarası münasibətlərdə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi öz rolunu qoruyub saxlaya bilmişdi. Hələ XIX əsrin əvvəlində bir çox rus tədqiqatçıları Azərbaycan dilinin bu keyfiyyətini qeyd edərək, onun regiondakı rolunu fransız dilinin Avropadakı roluna müqayisə edirdilər. Bu vəziyyət XIX əsrin sonlarına kimi davam etdi. Belə ki, XIX əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş Y. Veydenbaum qeyd edirdi ki, sadəliyi və öyrənmək üçün asanlıqla Azərbaycan dilini bütün Şərqi Qafqaz üçün bəynəlxalq dila çevirmişdir".¹³³

131 Balayev A. Azərbaycan etnoloqistik proseslər. /Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə. "Azərbaycan" cildi. Bakı, 2007, səh. 147.

132 Əliyeva İ. Azərbaycan dili təlimi ideyasının görkəmli nümayəndələri və ilk anadil məktəbləri. // "Azərbaycan" qəzeti. 31 iyul 2008-ci il, № 127, s. 3.

133 Balayev A. Göstarılan əsəri, s. 148.

Azərbaycan dilinin funksional inkişafı sahəsində köklü dəyişikliklərə isə yalnız 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra nail olmaq mümkün oldu. Müstəqil dövlətin müxtəlif atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi yenidən yaranmış AXC hökumətinin diqqət mərkəzində idi. Cümhuriyyətin elanından bir ay, müvafiqəti paytaxta - Gəncəyə köçəndən on gün sonra 1918-ci il iyunun 27-də milli hökumət qərarı ilə Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi və dövlət orqanlarında karguzarlığın bu dildə aparılmasına başlandı.¹³⁴ Qeyd edək ki, bu qərar Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiyə bölünməsindən sonra ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid

AXC hökumətinin üzvləri

ilk sənəddir. Beləliklə, bu hadisə Azərbaycan dilinin funksional inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Belə ki, dil sahəsində milliləşdirmənin həyata keçirilməsi bu dövrdə milli hökumətin fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri idi: "Dil sahəsində milliləşdirmə siyasətinin əsas mahiyyətini Azərbaycan

dilinin müstəmləkəçilik dövründə itirilmiş mövqelərinin bərpası və keçmiş metropoliya dilinin (*rus dilinin - A.M.*) tədricən cəmiyyətin əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması təşkil edirdi".¹³⁵

Ölkədə birdən-birə Azərbaycan dilinə keçidin yaradacağı problemləri nəzərə alan hökumətin qərarına əsasən, məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələri icra edənlər türk (Azərbaycan) dilini lazımı səviyyədə öyrənməyə davam etməli idilər və müəssisələrdə rus dilinin də işlədilməsi məqbul sayılırdı. Cümhuriyyətin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir o zaman "Azərbaycan" qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində məsələyə aydınlıq gətirərək deyirdi: "Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi... hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu, çox davam etməyə-

134 AR MƏL 894, sly. 1, q. 25, v. 21.

135 Balayev A. Göstarılan əsəri, s. 148.

çəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar üçün müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar".

1918-ci il avqustun 28-də türk (Azərbaycan) dilində savadlı milli kadrların hazırlanması məqsədilə ölkədəki təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Türk (Azərbaycan) dilində fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin yaradılması və Azərbaycan əlifbasının islahatı üçün ilk addımların atılması da 1918-1920-ci illər müstəqillik dövrünün əsas nailiyyətlərindəndir. Bu baxımdan 1918-1920-ci illər dövrünü son iki yüz ildə Azərbaycan dilinin funksional inkişafında dönüş nöqtəsi hesab etmək olar. Belə ki, XX əsrin sonrakı onilliklərində bu sahədə baş verən proseslər 1918-1920-ci illərdə əsası qoyulmuş tendensiyaların keyli dərəcədə inkişafı və dərinləşməsinin təzahürü idi.¹³⁶

AXC dövründə etnik azlıqların dilinə də xüsusi diqqət verildi. 7 sentyabr 1918-ci ildə milli azlıqlardan olan xalqların öz ana dilində təhsil alması haqqında qanun qəbul edildi. Bu Qanuna əsasən, hər hansı muxtar vilayətdə yerli əhali əksəriyyət təşkil etdiyindən orta təhsil da o dildə aparılmalı idi. Bundan əlavə, xüsusi olaraq qeyd edildi ki, əgər bir məkətdə azlıqda qalan xalqlardan olan tələbələr 40-a qədər olsa, təhsil onların dilində aparılmalıdır. 1919-cu il oktyabrın 1-dən Dağlıq Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişlik yaradılmışdı. Burada ermənilərin maarifi və mədəniyyəti sahəsində öz müqəddəratlarını təyin etməsinə əsaslandırılan 13 maddəlik Əhsasnamə təsdiq edildi. Hətta ayrı-ayrı şəxslərə öz hesabına xüsusi məktəblər açmaq imkanı yaradılmışdı.¹³⁷

Azərbaycanda türk dilinin dövlət dili elan olunması haqqında qərar

¹³⁶ Vəna orada

¹³⁷ Miftəyev N. Azərbaycanca bığəyəşəy və multikulturalizm. Bakı, 2015, 63-64

II.1. AXC parlamentində - Məclisi-Məbusanda milli dil məsələsi ilə bağlı müzakirələr

Azərbaycan dilinin sözlün əsl mənasında dövlət dili kimi işlənməsi təcrübəsi geniş şəkildə ilk Azərbaycan parlamentinin dilində əksini tapmışdır. Başqa sözlə, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildəndən az sonra türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili olması haqqında qərarın de-facto olaraq necə həyata keçməsi prosesini göstərən ən mötəbər (və ali) mənbə Azərbaycan Məclisi-Məbusanının¹³⁸ iclaslarıdır... Ümumiyyətlə, Azərbaycan Məclisi-Məbusanı Azərbaycan dilini yalnız de-yure deyil, de-facto da dövlət dili səviyyəsinə yüksəldə bildimişdir"¹³⁹ Məclisi-Məbusanda dillərin işlənməsi məsələsi, təbii olaraq, qanunverici hakimiyyətin - parlamentin üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdır. Dövlətin bu ali orqanında yazılı dillə şifahi nitq arasında ciddi fərq olmuşdur. Bəzi istisnaclar nəzərə alınmazsa, sənədlərin, təkliflərin dili ümumi, bəlkə də, məcburi bir prinsipə əsaslanmış, şifahi nitqə isə bir qayda olaraq sərbəstliyə imkan verilmişdir. İclasların gedişində bəzi gərginliklər nəzərə alınmazsa, dil etiketi yətinəco gözlənilmişdir.¹⁴⁰

Qeyri-müsəlman (qeyri-türk) parlament nümayəndələri çıxışlarını rus dilində etməsinə təklif etdikdə, parlamentin iclaslarında birində bu məsələ ayrıca müzakirə olunmuş və bu barədə qərar qəbul edilmişdir. Qərara əsasən, parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul hesab edilmişdir. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi.¹⁴¹ Parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev dövlət dilində olmayan sənədlərin üzərində "Ərizə türkcə lisanada olmadığı üçün əncamsız qalır" dərəkənarını qoyurdu.

Milli Şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 16-da parlamentin təsis iclasını ana dilində açaraq demişdir: "Azərbay-

¹³⁸ Qeyd edək ki, Məclisi-Məbusan 85 nəfərdən ibarət idi: "Bundan 10 ərmanı, 5 rus, 5-ə də müxtəlif millətlərdən ibarət olmaq üzrə 20-si qeyri-müsəlman əhali mütəbəqə 65 əzə kəmiənd isəm və bir qəç zəndən məədə, təmələ tərk idı: Fırqa ərbitərlə, məclisi şü surətə linqəib ərtdiyorə: "Müsavət" firqəsi - 27, "Müsavətə" ə linqəib ərtdən bitərəf qrup - 6, "İtlihaq" firqəsi - 11, Sosialist bloku - 10, "Öhrar" firqəsi - 7, Müstəqillərlər - 3". Bax: "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabətləri və şərhlər (noyabr 1918 - aprel 1920). /Ağadər bə toplaşım, ərəb əlifbasından lətin əlifbasına çevirən, ərən sözlər müəllif, lüğətdən tərtibçisi Şəmməd Hüseynov// III cild. Bakı: Qəmr, 2017, s. 43

¹³⁹ Cəfərov N. Milli parlamentin milli dil təəssübəkşiriyi. /31.07.2017/. - https://525.az/site/index.php?name=webber&news_id=83925&gic-tab=0

¹⁴⁰ Səlimənz R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyaseti. /27.05.2016/. - <http://www.azerbajjan-news.az/index.php?mod=3&id=97748>

¹⁴¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildli. I cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.

canlılar, necə ki hamınıza məlumdur, heç vaxt hürrüyyət və istiqlaliyyət fikrindən ayrılmayaraq daima bu uğurda çalışmış, mübarizə eləmişlər. Rusiya çarizmi dövründə onların fəaliyyəti yalnız milli ədəbiyyat, milli məktəb, milli mədəniyyət mübarizəsində təzahür etmişdir. Çarizmin süqutu ilə bütün millətlər ələ-ələ verib müqəddəratı-milliyələrinin həlli, hüquq və istiqlaliyyətləri yolunda çalışmışlar.¹⁴² Parlamentin 7 dekabr 1918-ci il tarixli iclası barədəki "Təəssürat"ında isə Üzeyir Hacıbəyli yazırdı: "Padşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanını bir nəfər vətən övladı açdı".¹⁴³

AXC Məclisi-Məbusanında dil müzakirələri

Fətəli xan Xoyski Məclisin 26 dekabr 1918-ci il tarixli 5-ci iclasında hesabatında demişdir: "Məarif nəzarəti hər kəsa imkan verməlidir ki, öz ana dilində oxusun. Böylə imkan verilməmək bəlasındandır ki, bu gün bən sizinlə istədiyim kimi danışa bilmirəm. Bizdə böylə olmamalıdır".¹⁴⁴

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti dil məsələsində demokratik yol tutmuşdur. Lakin bu addım bu sahədə müayyən problemlər də yaratmışdır. Belə ki, bəzi millət vəkiliəri rusca danışmağa üstünlük vermişlər. Bu barədə Ü.Hacıbəyli öz "Təəssürat"larından birində yazır: "Rəboçı klubda rus fəhlələri müsəlman natiqlərindən rusca danışmağı tələb edirmişlər. Parlamanada dəxi hərdən bunu tələb edənələr olmayıb deyil, fəqət tələb edənələr ruslar gegildir.

"Rusca, rusca!" - deyə hərdəm yerlərdən ömr verən məbus əfəndilərimizi mən başa düşürəm: istəyirlər ki, qeyri-müsəlman məbusanlanımız haqqında əvvəla adı "nəzakət" rəsmiyyəti icra edilsin və saniyəni danışan məsələlərdən, təklif olunan qərarlardan onlar da müxbir olub işdə iştirak etsinlər.

Buna heç bir sözümlük yox! Hələlik bu dilə möhtacıq və istimalına da məcburuy. Lakin rusca danışılmasın, rusca ancaq tərcümə edilsin" ...¹⁴⁵

Üzeyir bəy Məclis üzvü Səfikürdskinin "zapros" əvəzində "sorgu" sözünü işlətəməsinə də təqdir etmiş və tamamilə doğru olaraq əlavə etmişdir ki, "zətən bu sözü Səfikürdski canablan özündən çıxarmayıbdır. Dilimizin mənbəi-sərvəti olan... kəndlərimizdə... "sorgu-sual" sözü vardır.

..Zənn edirəm, bu "sorgu" sözünü "zapros" yerinə Səfikürdski ilə bərabər hamımız dəxi işlətsək, uduzmaq ki, udarıq. Türkiyə Məclisi-Məbusanında "zapros" sözünə "təqdir" denildiyi qəzetələrdən anlaşımaqdadır".¹⁴⁶

Müşahidələr göstərir ki, Cümhuriyyət parlamentində hüquq terminlərinin milliləşdirilməsi meyli güclü olmasa da, hər halda yox deyildi.¹⁴⁷ Məsələn, 17 mart 1919-cu il tarixli iclasda Məclisi-Məbusanı Nizamnaməsi qəbul edilərkən M.Ə.Rəsulzadə deyir: "Nizamnaməni qəbul ediniz. Lakin türkçə istilahnın təshihata ehtiyacı vardır. Ona görə təklif edərdim ki, Nizamnamə təshih üçün Təshih komisyonusuna verilsin".¹⁴⁸

Parlamentin 25 fevral 1919-cu il tarixli iclasında "Hərbiyyə nəzarətinin müvafiq məmurlarına verilən isimlər barəsindəki qanun layihəsi" müzakirəyə çıxarılmışdı. Məclisə sədrlik edən Həsən bəy Ağayev mələm verir: "...Əziz etməliyəm ki, hərbiyyə nazirimiz həyatının qismi-əzəmini Rusiya daxilində keçirdiyindən və məruzədə bir çox xüsusi islahlar olduğundan onları türkçə deməyə qadir gegildir. Ona görə də özü rica ediyor, bən də öz tərəfindən təvəqqe ediyorum, bu günlüyə istisna olaraq izin verəsiniz, mətləbini rusca söyləsin. Çünki mətləb əhəmiyyətlidir və türk dilində mühüm mətləbləri izah etməyəcəkdir".¹⁴⁹

Yerlərdən səslər gəlir:

"Qəbuldur, qəbuldur!"

Hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov çıxışına belə başlayır: "Bən qabaqca parlamanadan üzr istəməliyəm ki, rusca danışacağam. Çox utanı-

142 "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və şəhirlər (noyabr 1918 - aprel 1920). 1 cild. Bakı: Qanun, 2015, s.22; "Azərbaycan", 1918, 17 noyabr, № 42.

143 Yəno orada, s.187; "Azərbaycan", 1918, 9 dekabr, № 60.

144 Yəno orada, s.183; "Azərbaycan", 1918, 29 dekabr, № 73.

145 Yəno orada, s.221.

146 Yəno orada, s.221-227; "Azərbaycan", 1919, 10 yanvar, № 84.

147 Cəfərov N. Göstərilən əsəri.

148 "Azərbaycan", 1919, 3 aprel, № 149.

149 "Azərbaycan", 1919, 28 fevral, № 125.

yorum ki, öz dilimi Məclisi-Məbusanda danışmaq qədər bilmədiyimdən rusca söyləməyə məcburam".¹⁵⁰

Hərbiyyə nəzarətinin fəaliyyəti müzakirə edilərkən Məclis üzvü Rəfiyev bildirir ki, araşdırılanlar "guya komanda türk dilində deyil, rus dilindədir" yalanını yayırlar, halbuki "komanda türk dilindədir".¹⁵¹

Azərbaycan Məclisi-Məbusanının 17-ci iclasının gündəliyində (17 mart 1919-cu il) ilk məsələ kimi "Daxil olmuş vərəqə və kağızlar. O cümlədən təşriyyə komissiyası intixabı. Gürcüstan və Ermənistan ilə post-teleqraf münasibəti haqqında qanun layihəsi" daxil edilmişdi. Bir çox sahələrin milliləşdirilməsi ilə bağlı olaraq bu sahədə də dövlət dilinin təbiiqi, teleqrafların dilinin türcləşdirilməsi müzakirə edilən məsələlər sırasındadır.

Parlamentin üzvü Aslan bəy Qardaşov deyir: "Bu qanun layihəsinin qəbulu lazımdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti daxilində teleqraf işləri bu tərzdə olmalıdır. Biz posta və teleqraf nazirindən xahiş edirik ki, türk dilində teleqraf yazıldığı kimi, türk hərflərlə də göndərilməsinə təşəbbüs edilsin".¹⁵²

Səfəkdürlü (*post-teleqraf naziri*): "Möhtərəm məbusların buyurduqları mətləb əlbəttə həll olunur. Mən əmr verməmişəm türk dilində teleqraflar postxanaya verilsin və postxanada məmurlar qəbul etsinlər. Haman türkə olan teleqrafları türkə hüurlə qəbul etməyə, rus hərflərlə yazıb versinlər. Mən təvəqqe edərdim ki, bundan sonra ancaq türkə yazıb versiniz, hərəgah qəbul etməsələr, rüca ediyorum telefon ilə xəbər verəsiniz. Milliləşdirmək məsələsinə bən daha yaxın oluyorum. Ələlxüsus məmləkətimizin əksər cəməati fəhlə, kəndli və zəhmətkeşlər olduğuna görə bunların lisanları da türkdədir. Bən nəzarətə gəldiyim andan bu xüsusları islahə çalışıyorum".¹⁵³

İclasda Məmməd Əmin Rəsulzadə çıxış edərək deyir: "Bən istərdim söyləyim ki, hər nə qədər teleqraf verilməsi haqqında əmr verilməşə də burada məsələnin iki cəhəti vardır. Birisi rus hərfləri ilə yazılmış türkə sözlər. Əgər bu surətlə əmr verilməşə, bu da məqsədi tamamilə həll etməz. Rusca bilməyən adam yənə müşkülət çəkkər. Çünki türkə bu sözlər rusca yazılmışdır. Oylə etməli ki, bu məsələnin hallı üçün postxanada xüsusi məmurlar olsun, rus hürufatı ilə yazılan türkə teleqrafları haman

150 Yənə orada

151 "Azərbaycan" qəzetində parlament hesablatın və şərtlər (noyabr 1918 - aprel 1920), s.572

152 Yənə orada

153 Yənə orada

orada türkə yazıb sahiblərinə versinlər və türkə yazılmış teleqrafı da qəbul edərkən müamiləyə qoysunlar. Bu xüsusda tədbir yoxsa və mümkün işə posta və teleqraf naziri əmr versin. Zira rus hərfləri ilə türkə teleqraf vermək cəməatin ehtiyacını zail etməz".¹⁵⁴

Aslan bəy Səfəkdürlü deyir: "Cəməatin əksəri rusca bilməyir. Bunun üçün əmr elədim türkə teleqraflar qəbul olunsun. Məhəmməd Əmin əfəndi buyurdular ki, türkə teleqraflar qəbul edilsin. Teleqrafistlər türkə bilsinlər və məmur da, qulluqçu da türkə oxuyan olsun. Mən yənə diyorəm teleqraf türk dilində yazılacaq və tel ilə verildə türkə oxunacaq, bəylə olanda məqsəd aydın olur".¹⁵⁵

Sonra layihə səsə qoyularaq əksəriyyətlə qəbul edilir.

Məclisin 14 aprel 1919-cu il tarixli iclasında Nəsi bəy Yusifbəyli deyir: "Məlumunuzdur: istiqlalımız həp məarifə bağlıdır. Əgər milli məarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün fəhlə və nicat ümidi qalmaz. Hökumət bunu biliyor. Bunun üçün ibtidai təhsilin ümumi olmasına əsas hazırlamaya və işbu eyüldən etibarən mütəəddid ibtidai məktəblər açmaya təşəbbüs edəcəkdir... Mövcud edadılardan bir qismi tədrisə milliləşdiriləcək, digər qismi isə qeyri-müslim çocuqlar üçün rus lisanında ibqə ediləcəkdir. Hər millətin kəndi lisanında oxumasına heç bir maneə olmadığından onların çocuqları üçün hökumət hesabına məktəblər açılacaqdır.

...Tiflisdə bulunan Mavozayi - Qafqaz darülfünununun paytaxtımızda nəqli üçün müzakirəyə girişlərək eyül ibtidalında tədrisatə burada dəvəv edilmişinə say və iqdəm edilməkdədir.

Darülfünunumuzda, təbi, lisanımızın, tariximizin, ədəbiyyatımızın inkişafına xidmət edə biləcək kürsülər açılacaqdır".¹⁵⁶

N.Yusifbəylinin bəyannaməsi müzakirə olunarkən parlament üzvü doktor Xoxman söz alır: "Hökumətin bəyannaməsi rusçaya tərcümə olunmadığına görə biz səs verə bilməyəcəyik.

Səsler: - Tərcümə edilsin... Veriniz tərcüməsinə özləri oxusunlar...

Sədr: - Belə olan surətdə belə eləmək olar: bəyannaməni verək özləri oxusunlar, o vaxtə qədər tənfüüs elan ediyoram".

Tənfüüsdən sonra Xoxman mövqeyini bildirir: "Hökumət bəyan-

154 Yənə orada, s.572-573; "Azərbaycan", 1919, 3 aprel, № 149

155 Yənə orada, s. 573

156 Yənə orada, s.634-635; "Azərbaycan", 1919, 17 aprel, № 159

naməsi rusca tərcümə edilmədiyi və biz onun məzmununu bilmədiyimizdən formulaya səs verə bilməyəcəyimizi xəbərdar etmişdik. Şimdiki məzmununa əşina olduq. Ona görə də ləhinə səs verəcəyiz".¹⁵⁷

Məclisin 7 avqust 1919-cu il tarixli iclasında təbəlik haqqında qanun layihəsi müzakirə edilərkən "qeyri-müsləman məbuzlar tərəfindən bir təklif varid oluyor. Məsələ mühüm olduğundan rusca danışılın, yaxud türkçə irad olunan nitqlər rusçaya tərcümə edilsinlər". Bu zaman Məclis üzvü Mustafa Vəkilov yerindən deyir: "Qətiyyən öylə şey olmaz. Məclisi-Məbusanda rusca nitq söyləmək qanunumuzda yoxdur".¹⁵⁸

Slavyan-rus Cəmiyyətinin nümayəndəsi Kravçenkov rusca çıxış edərək məsələni yumşaltmağa çalışır: "Burada sizin milli hissinizə toxunacaq bir şey də yoxdur... Xahiş ediyoruz, bu məsələ haqqındakı nitqlər rus dilində irad, yaxud türkçə söylənib də rusçaya tərcümə edilsinlər".¹⁵⁹

Müsavatçı Mustafa Vəkilov məsələyə münasibətini daha kəskin bir şəkildə bildirir: "Bən başa düşmüyoram, həddindən ziyadə səbrli olduğumuzdanmı, yaxud hər şeyə kəmetinalıq göstərdiyimizdəndir ki, bu gün Məclisi-Məbusanımızda bizdən acnəbi dildə danışmağımızı tələb ediyorlar. Ümum millətlərdə, hər bir dövlətdə qəbul edilmiş və heç vaxt əl vurulmamış olan əsaslardan birisini biz də qəbul etmişik ki, Məclisi-Məbusanda öz dilimizdə qəbul etmişik ki, Məclisi-Məbusanda öz dilimizdə danışmaq. Bizim dilimiz var. O dildə danışmağa haqqımız var. Va danışmağa qərar vermişik. Qaldı ki, bizim uca səslə bu kürsüdə verilən dərəcə də ehtiyacımız yoxdur. Milli hissiyatımıza nə toxunar, nə toxunmaz, onu özümüz yaxşı biliyoruz. Uca səslə demək lazım degildir. Bundan əlavə, va vaxtdək Məclisi-Məbusanda bundan daha böyük, daha mühüm məsələlər müzakirə və həll edilmişdir..."

...Burası Azərbaycan Məclisi-Məbusanıdır. Azərbaycanlıların öz dili var, öz Məclisində öz dilini danışmalıdır, bir də böylə təkliflər ediləmməlidir. Nitqlərin türkçə irad edilib də rusçaya tərcümə edilməsinə ki, necə bu vaxtdək Parlamente heç vaxt böylə şey olmamışdır, bundan böylə də olmamalıdır, ola da bilməz".¹⁵⁹

Dil məsələsi Azərbaycanda universitetin (Bakı Universitetinin (indi ki BDU)) açılıb-açılmaması ilə bağlı parlamentin 21 avqust 1919-cu il

157 Yəna orada, s.642; "Azərbaycan", 1919, 17 aprel, № 159

158 Yəna orada, s.353; "Azərbaycan", 1919, 15 avqust, № 252

159 Yəna orada, s.353-354; "Azərbaycan", 1919, 15 avqust, № 252

tarixli 67-ci iclasında bir daha ortaya çıxır. İclasda "Müsavat", "Əhrar", "Sosialist", "İttihad" və "Hümmət" partiyalarının nümayəndələri iştirak etmişdi. Lakin bu partiyaların heç də hamısı universitetin açılmasının tərəfdarı kimi çıxış etməmişdi.

Sultan Məcid Qanizadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasda Mehdi bəy Hacınski ("Müsavat") Azərbaycan Darülfünunun açılması haqqında qanun layihəsi ilə bağlı mürəzaçə qismində çıxış etmişdir. "Məlumunuzdur ki, Bakıda darülfünun açmaq məsələsi ətrafında çox müzakirə, mübahisə və qurultaylar olmuşdur. Görək Parlaman dairəsində və görəkso camaat idarələrində iki cərəyan çıxmışdır. Birisi darülfünun açılmasının lehinə, digəri əleyhinədir... Onlar əvvəla bunu göstəriyorlar ki, Şərqi Qafqasiya, yəni Azərbaycanda və həmcür yerlərdə çoxdan bəri darülfünuna və dolaylı ilə nahiyəyi mədəniyyətdən həyatın bütün xüsusuatına aid mədəni qüvvələrdən təmin etmək üçün kəndinə məxsus bir darülfünuna ehtiyacı hiss olunur".¹⁶⁰

Müzakirələrdə çıxış edən Məclis üzvü (Slavyan-rus fraksiyası) keşiş Kravçenkov bu hadisədən şovinin məqsədlərlə sui-istifadə etmək istəyir: "...darülfünun açmaq ideyasının əhəmiyyəti bizi vadar ediyor inanaq ki, cavan Azərbaycan darülfünunu rus ulum və fənuununa dara və bu mənəbdən çıxacaq elmiyyə oxz edəcək olanların qəlbində rus mədəniyyətinə qarşı məhəbbət odu yandırılacaq bir çox adamlar görəcəkdir. Doğrudur, elm beynəlmiləldir (səslər: "doğrudur!"), faqət darülfünuna rus professorları cəlb edilməsi bizi ruhən şad ediyor ki, Bakıda tezlik ilə darülfünun açıla biləcək və rus elmi, rus mədəniyyəti qalib olacaqdır (gülüş, səslər, anlaşılmaq sözlər - səs-küy)".¹⁶¹

M.Ə.Rəsulzadə keşiş Kravçenkova dərhal cavab verir: "Yaxşı olardı ki, bu elm və mədəniyyət mənbəyi türkçə olaydı. Faqət hələlik bu mümkün degildir. Faqət bu maneədə heç vaxt və heç kəsi özgə dildə də olsa darülfünun açmaqdan daşındırmamışdır, daşındırmaz da... Kravçenko "rus-rus" deməklə bizi qorxudamaz... Bundan əlavə, məlumunuzdur ki, darülfünun açılan gündən milliləşdirmə binövrəsi qoyuluyor. Darülfünunda türkçə tədris ediləcək və tələbələrımız türk mühiti içərisində öz millətinə yaxın olacaqlardır".¹⁶²

İclasda maarif naziri Rəşid xan Kaplanov çıxış edərək deyir: "...Bən-

160 Yəna orada, s.394; "Azərbaycan", 1919, 31 avqust, № 264

161 Yəna orada, s.397-398

162 Yəna orada, s.399; "Azərbaycan", 1919, 31 avqust, № 264

ligini dark etmiş bir millət üçün heç bir imtahan qorxunc degildir... Bən zənn ediyorum ki, nainki yalnız Azərbaycan, bəlkə bütün türk aləmində mövcud qüvvəyi-elmiyyələr bu adı daşmaya layiq bir darülfünun açmaq üçün kifayət etsin. Fəqət o qədər qüvvəyi-elmiyyəmiz olsa belə, makta-bi-aliyyada müəhazirələri türkçə anlamaq istədadinə malik tələbələrimiz yoxdur. Heç kəsdən gizli deyil ki, cavanlarımızın əksəri ana dilini pək zəif biliyor. Bəziləri hal-hazırda milli darülfünun açmaq qeyri-mümkün olduğuna istinadan cavanlarımızın əcnəbi məmalik darülfünunlarına göndərilmələrini tərcih ediyörlər.

...Bu yaxınlarda hüzurunuzna təqdim ediləcək olan layihəyi-qanuniyyadən görəcəksiniz ki, əcnəbi məmaliklərə yüz tələbə göndərmək üçün tam bir darülfünun saxlamaq qədər xərc lazım oluyor.

...Bən tələbələrən əcnəbi məmalikətə göndərilməsi əleyhinə degiləm... Amma bu yol bizi milli darülfünuna aparmaz. Onu yaratmaq üçün həqiqi çarə tez zamanda zəngin Avropa dillərindən birisində bir darülfünun açmaqdır. Yaşadığımız şərait altında bu dil rus dilidir... O darülfünun Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir".

Rəşid xan Kaplanov əlavə edir ki: "Zira həmin darülfünunun fəaliyyəti ayılmış, yaşamaq istəyən, zəngin bir lisanə malik, mədəniyyətçə bəşəriyyətin mühüm bir qismilə mərubut olan bir millətin milli arzu və amalı ilə dolmuş bir mühit içərisində cari olacaqdır... Böylə əlverişli bir mühit daxilində... türk lisanı tədrisini yaxşı bir şərait altına qoymaq və sairə kibi bir çox tədəbir ilə darülfünunumuz müntəzəmən milliləşdirə biləriz".¹⁶³

M.Ə Rəsulzadə isə universitetin yaradılmasına qarşı olanlara öz etirazını və universitetin açılmasının zəruriliyini belə əsaslandırılmışdı: "Hər şeydən əvvəl biz hamımız bunu etiraf edirik ki, Azərbaycanca elmlərə, biliklərə bələd olan mütəxəssislər və bütün ölkənin maariflənməsini yüksəltmək üçün universitet binası lazımdır. Deyirlər ki, əsas etibarilə universitet açılması əleyhinə deyilik. Lakin doğrudan isə əleyhinədirlər. Məsələ aydındır. İndi görək bu universitetin təsis edilməsi lazımdır, lazım deyildir. Bununla bağlı müzakirə lazımdır. Bilirsiniz ki, ölkələrdə, xüsusilə də bizim ölkəmizdə universitetə ehtiyac o nöqtəyi-nəzərdən vardır ki, bizdə ixtisaslı, mütəxəssis alimlər yoxdur. Bu cür adamların yoxluğu hər cəhətdən təsirini göstərir. Ona görə bir ən əvvəl alim, mütəxəssis, təcrübə

bəli adamları yetişdirmək hökumət və dövlətin vəzifəsidir".¹⁶⁴

AXC parlamentində darülfünunun açılması məsələsi müzakirə edilən günlərdə U.Hacıbəyli "Azərbaycan" qəzetində (21 sentyabr 1919-cu il) "Milliləşmək" məqaləsində yazırdı: "Dövr-i-istibdadından qalmış və bu gün Azərbaycan istiqlalıyyətinə yarasmayan bir para işləri "likvidasiya" etmək, yəni aradan götürmək yolunda hökumətimiz ciddiyyətli işləməkdədir. Bu... işlərin biri də rus dilidir ki, bu günə qədər aramızda hökumət lisanı hökmündə qalıb, Azərbaycan istiqlalının şərafəti azalmaqla bərabər, Azərbaycan türkləri üçün daxi az müşkülət törətməyər..."

Azərbaycan türk dili ümumqafqazda yaşayan müxtəlif lisanlı millətlər arasında ümumi bir dil olmaq kibi böylə bir beynəlmilal əhəmiyyəti haiz olduğu halda, yəni bir erməninin bir dağıstanlı, bir malakanın bir gürcü ilə qonuşub danışmaq üçün türk dilinə müraciət etməyə məcbur olduqları bir halda, bu dilə malik olan türklərin rus dilinə möhtac qalması nə qədər qorib və nə qədər gülünc bir haldır.

...Bu qeyri-təbii hal, əlbəttə, rus istibdadının bərkətindəndi ki, ruslaşdırmaq siyasəti sayəsində Azərbaycan türkləri öylə bir şərait içində yaşayırdılar ki, həmişə rus dilinə möhtac qalırdılar... Türk dilinə dərəcəli olanları bunu həyata təbii etmək və bundan mənişət və güzarənlər üçün bir faidə almaq imkanından məhrum edilmişlərdi. Rus istibdadı hər bir "bənd-bərə"ni kasib dilimizə heç bir yerdə yol vermiyordu".¹⁶⁵

Xalqın dilinin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsinin, Məclisdə milli problemlərin politika sayəsində Azərbaycan türkləri öylə bir şərait içində olmasını parlament qəzeti "Azərbaycan" dəfələrlə vurğulamışdır. Əhməd Həmdü qəzetin 9 dekabr 1919-cu il nömrəsində Məclisin bir illik fəaliyyətini dəyərləndirərək ən mühüm uğurlardan birini də göstərir: bu, ondan ibarətdir ki, keçən bir ildə Azərbaycan parlamenti "lisanə-milli ilə hər təsirini, hər fikrini söyləmiş, millətin hayacan və hissiyyəti-ümumiyyəsinin bir mərkəzə toplayaraq tərcümən olmuş idi".¹⁶⁶

Göründüyü kimi, AXC parlamentində - "Məclisi-Məbəsanda milli dil məsələsinə, tamamilə təbii və qanunauyğun) olaraq, həmişə böyük təəs-sübəkçiliklə yanaşılmışdır".¹⁶⁷

¹⁶⁴ Yəni orada, s.399; "Azərbaycan", 1919, 31 avqust, № 264

¹⁶⁵ Yəni orada, s.430-432; "Azərbaycan", 1919, 21 sentyabr, № 278

¹⁶⁶ "Azərbaycan" qəzetində parlament hesabatları və qəhrlər (noyabr 1918 - aprel 1920). Bakı: Qənan, 2015,

s.134-138; "Azərbaycan", 1919, 9 dekabr, № 340

¹⁶⁷ Cəfərov N. Göstərilən sənə

163 Yəni orada, s.402-409; "Azərbaycan", 1919, 2 sentyabr, № 266

II.2. AXC-nin təhsil sistemini milliləşdirmə siyasəti və bu sahədə dövlət dilinin tətbiqi

AXC-nin dil siyasətini təhsilin milli mənaflərə uyğun şəkildə yeni prinsiplər üzərində qurulması, başqa sözlə, təhsilin milliləşdirilməsi kontekstində həyata keçirilmiş tədbirlərə nəzarətə baxdıqda daha aydın müşahidə etmək mümkündür. AXC hökuməti öz fəaliyyətinin ilk günlərindən maarif sahəsində birinci növbədə həyata keçirilməli tədbirləri müəyyən etmişdi. Hökumət milli kadrların hazırlanması məqsədilə bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasını qərara almışdı. Bu səbəbdəndir ki, dil və təhsil sahəsində ilk mühüm tədbirlərdən biri də məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. Təhsilin milliləşdirilməsi sahəsində atılan ilk addım, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili elan edilməsi, dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin milliləşdirilməsi idi.

Azərbaycanın tanınmış mədəniyyət və dövlət xadimi Y.V.Çəmənzəminli yazırdı: "Azərbaycanlı azad olduqca özünün yazısı, iman və etiqadı da azad olacaq. Hansı məmləkətin məktəbi nizami olsa və sayca artıq olsa, o biri məmləkətə qalib gələr - istər davada, istər ticarətdə, istər sənətdə. Maarif işlərində azadlıq gərək olsun. Məktəb elm ocağıdır, daha buraya heç kəsin qarışmağa hüneri yoxdur... Azərbaycan məktəblərində işlənən dil türk dili olmalıdır".¹⁶⁸

AXC-nin maarif nazirinin müavini olmuş Həmid ağa Şahtaxtınskinin müraciəti əks olunan AXC-nin Xalq Maarifi Nazirliyinin 31 dekabr 1918-ci il 3980 sayılı Baki, Gəncə və Zaqatala quberniyalarının qubernatorlarına göndərdiyi sənəd Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərini özündə əks etdirir. Bu sənəddə qeyd olunurdu: "1917-ci il çevrilişinə qədər Rusiya hökuməti öz siyasi baxışlarından çıxış edərək xalqın maariflənməsinə çox az qayğı göstərirdi. Ölkədə məktəblərin vəziyyəti arzu edilən səviyyədə deyildi. Xalq məktəbi dövlət təşkilatında sağalmaz yara, qarışdırılmaz bəla kimi qəbul edilirdi. Hökumət bütün vasitələrlə məktəbləri çox böyük məhdudiyyətlərə məruz qoyurdu..., xalq müəllimləri hökumət tərəfindən hər cür təhqirlərə və təqiblərə məruz qalırdılar..."

168 Çəmənzəminli Y.V. Biz kimik və istədiyimiz nədir! Bakı: Universitet nəşriyyatı, 1993, 12 s.

Bu səbəblərdən bu gün Azərbaycanda məktəblərə böyük ehtiyac hiss edilir... və Nazirlik bütün söyləri ilə qısa zamanda yeni məktəblər, müəllim kursları və s. açmaqla ölkədə maarifi lazımi səviyyəyə qaldırmaq istəyir, belə ki, müasir dövrdə yalnız maariflənməmiş xalq müstəqil mövcud olmaq imkanına ...malikdir". Sənəddə həmçinin qeyd edilirdi ki, xalqda təhsilə marağ və vətəna məhəbbət oyatmaq lazımdır, "yalnız bu halda biz digər xalqlar arasında müstəqil yaşamaq imkanları əldə edə bilərik". Bu yolda xalq müəllimlərinin rolu yüksək qiymətləndirilərkə bildirilirdi ki, "bizim həyatını yenidən başlamaq və vətənimizin hər bir vətəndaşı ...öz qüvvəsini xalq arasında maarifin genişlənməsinə həsr etməlidir".¹⁶⁹

Təhsil siyasətinin tərkib hissəsi olaraq türk (Azərbaycan) dilinin işlədilməsinə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində də diqqət yetirilirdi. Belə ki, birinci Azərbaycan qadın gimnaziyasının nəzdində 1919-cu il oktyabrın 1-dən ilk türk uşaq bağçası açılmışdı. Burada tətbiq edilən proqrama uşaq əl işləri, hesab, oyuncaqların hazırlanması ilə yanaşı türk (Azərbaycan) dilində uşaq hekayələrinin oxunması, türk dili əlifbası qaydalan və s. daxil idi.¹⁷⁰

AXC Nazirlər Şurasının 28 avqust 1918-ci il tarixli "Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında" qərarında aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdı:

1. Bütün birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil, dövlət dili olan türk dilini artırılmış həcmdə məcburi qaydada tədris etməklə, şagirdlərin ana dilində aparılmasını.
2. İkinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olan türk dilində aparılmasını. Lakin ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin milliləşdirilməmiş siniflərində tədris şagirdlərin ana dilində davam etdirilsin və eyni zamanda 1918-1919-cu illərdə, lazım gələrsə ondan sonrakı tədris ilində də türk dilinin həcmi artırılmış tədrisi də tətbiq edilsin ki, həmin müddət başa çatanda dövlət dilində təhsil almayan şagirdlər bütünlüklə türk dilində tədrisə keçə bilsinlər.
3. Orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlüklə erməni dilində (milliləşdirilməmiş) dərslər keçilən paralel şöbələri, habelə həmin tədris

169 AR MAİL, fond 51, siyahı 1, q. 8, v.116-117
170 "Azərbaycan", 1919, 1 oktyabr

müəssisələrinin kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçün olan hazırlıq siniflərinin bütünlüklə rus dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri ləğv edilsin.

4. Həmin tədris müəssisələrinin birinci, imkan olduqda həmçinin ikinci sinifləri milliləşdirilsin və tədris türk dilində aparılsın; bununla belə, əgər həmin siniflərdə türk dilini bilməyən şagirdlər olsa, onlar üçün paralel şöbələr açılınsın və həmin şöbələrdə tədris rus dilində aparılsın. Həm bu siniflərdə, həm də 4-cü sinif daxil olmaqla sonrakı siniflərdə dövlət dili ilə həm də tədris olunsun ki, iki il sonra bütün şagirdlər türk dilində təhsilə keçə bilsinlər.
5. Orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinifindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirənədək tədris rus dilində aparılsın; bununla yanaşı xalq maarif nazirinin bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində türk dilinin artırılmış həcmində tədris olunmasına nəzarət etsin.¹⁷¹

AXC Xalq Maarifi Nazirliyinin 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarında yuxarıdakı qərarı dəfələrlə təsdiqlənmiş qərar qəbul olunur:

1. Bütün ibtidai məktəblərdə tədris ana dilində aparılsın. Türk dili məcburi və gücləndirilmiş şəkildə öyrədilsin.
2. Ali ibtidai və orta təhsil müəssisələrində dərslər türk dilində aparılsın.
3. Digər erməni və rus dillərində aparılan dərslər ləğv edilsin.
4. Həmin tədris müəssisələrinin birinci və ikinci siniflərində dərslər türk dilində aparılsın, türk dilini bilməyən tələbələr üçün dili öyrənmək üçün paralel kurslar təşkil edilsin və onların dərsləri rus dilində aparılsın. 4-cü sinif qədər dövlət dili gücləndirilmiş şəkildə tədris edilsin.
5. Beşinci sinifdən başlayaraq sona qədər dərslər rus dilində aparılsın.
6. Bütün orta məktəblərdə qeyri-müəssəlman tələbələr üçün dini dərslərin tədrisinə imkan yaradılsın.¹⁷²

Qeyd edək ki, bu dövrdə ayrı-ayrı şəhərlərdə, o cümlədən Bakıda 4 kişi və 5 qadın gimnaziyası, həmçinin 1 qadın məktəbi, Bakı qadın

¹⁷¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты [Сборник документов]. Бaku, 1998. С. 222-226.
¹⁷² AR MAI, fond 51, siyahı 1, q. 8, v. 27

müəllimlər seminariyası, Bakıda 3 realni məktəb, Şamaxıda, Salyanda realni məktəblər, Lənkəranda 1 kişi gimnaziyası, Gəncədə kişi seminariyası, Nuxada kişi seminariyası, Gəncədə Müqəddəs Nina qadın təhsil müəssisəsi, Nuxada Müqəddəs Nina qadın təhsil müəssisəsi, Şuşada realni məktəb, Bakı politexnik məktəbi, Bakı kommersiya məktəbi və digər təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərirdi və onların əksəriyyəti dövlət xəzinəsinə hesabına, yaxud dövlətin yardımı ilə maliyyələşirdi.¹⁷³

Milliləşdirmə tədbirləri şagirdlərin bir qismini təhsildən kənarı qoyduğu üçün hökumət 1918-ci il noyabrın 13-də öz əvvəlki qərarını dəyişərək müəyyən etdi ki, bir orta tədris müəssisəsinin olduğu şəhərlərdə yuxarı siniflərdən başlayaraq, maarif nazirinin göstərişi ilə tədris rus dilində olduğu paralel şöbələr açılınsın, eyni tipli bir neçə tədris müəssisəsi olduqda isə onların bir hissəsi milliləşdirilsin, digər hissəsində isə tədris bütün siniflərdə rus dilində aparılsın, bununla yanaşı, türk dili hökumət tədris edilsin.¹⁷⁴

Göründüyü kimi, maarifin milliləşdirilməsi üzrə qərarları reallaşdırmaq üçün hökumət öz sərəncamları ilə məktəblərdə türk (Azərbaycan) dilinin məcburi tədris edilməsini, onların bir hissəsində milliləşdirilməsini tələb edirdi.¹⁷⁵ 1-ci və 2-ci kişi gimnaziyalarında, Müqəddəs Nina və Mariya qadın təhsil müəssisələrinin nəzdində tamamilə milliləşdirilmiş əlifbadan istifadə olunur, kiçik və böyük hazırlıq sinifləri açılırdı.¹⁷⁶ 1919-cu ilin sonuna olan məlumata görə, Bakı Politexnik və Kommersiya məktəbləri, 3-cü və 4-cü kişi, 2-ci, 3-cü və 4-cü qadın gimnaziyaları istisna olmaqla, bütün orta tədris müəssisələri milliləşdirilmişdi. Bakıdan başqa digər şəhərlərdə hökumətin 28 avqust və 13 noyabr tarixli qərarları ilə milli siniflərlə yanaşı, tədrisin rus dilində aparıldığı siniflər də saxlanılmışdı. Sonunculara icbari qaydada həftədə 3-4 saat türk (Azərbaycan) dili keçirilirdi.¹⁷⁷

Lakin əldə edilmiş uğurlara baxmayaraq, milliləşdirmə işinin gerçəkləşdirilməsi yolunda ciddi çətinliklər də yaranmışdı. Bunların sırasına müəllim kadrların çatışmazlığından tutmuş türk (Azərbaycan)

¹⁷³ 1919-cu ildə Xalq Maarifi Nazirliyinin qərarı ilə Bakı, Gəncə və Nuxa şəhərlərindəki Müqəddəs Nina qadın gimnaziyaları "milli qadın gimnaziyaları" adlandırılmışdı.

¹⁷⁴ AR MAI, fond 51, siyahı 1, q. 1, v. 83; "Azerbaydjan", 1918, 2 dekabr

¹⁷⁵ AR MAI, fond 51, siyahı 1, q. 1, v. 4344

¹⁷⁶ AR MAI, fond 51, siyahı 1, q. 1, v. 82

¹⁷⁷ Крапиво свидания о деятельности министерства народного просвещения за 1919 год. // Azərbaycan SSR EA sənədləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq və digər, 1990, № 2, c. 86-87.

dilində dərsliklərin qıtlığına qədər çoxlu problemləri daxil etmək olar. Burada həmçinin milliləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı yox verilmiş tələskənliyi, səhvləri və rusdilli əhalinin müəyyən hissəsinin, xüsusən Azərbaycan dövlətini, dilini qəbul edə bilməyən və Azərbaycana Rusiya imperiyasının tərkibində saymaqda davam edən hissəsinin müqavimətini də əlavə etmək lazımdır. Bakı şəhər Dumasında, ayrı-ayrı ictimai təşkilatlarda güclü mövqelər olan əhalinin bu qismi müxtəlif bəhanələrlə məktəblərin milliləşdirilməsinə qarşı çıxır, türk dilinin tətbiqinə mane olurdu.¹⁷⁸ Məsələn, Bakı şəhər İdarəsi 1919-cu ilin fevralında maarif nazirinə bildirmişdi: "Türk dilinin tədrisi üçün Zoruzi hazırlığı olan şəxslərin olmadığını nəzərə alaraq, Bakı şəhər Duması nəzdində məktəb komissiyası özünün 19 fevral tarixli iclasında şəhər qeyri-türk ibtidai və ali ibtidai məktəblərində türk dilinin tədrisi haqqında məsələni müzakirə edərək qərar almışdır ki, cari ildə bunun tətbiqi mümkün deyildir"¹⁷⁹

Beləliklə, Müqəddəs Nina və Mariya gimnaziyalarının milliləşdirilməsi böyük səs-küyə səbəb oldu. 1919-cu ilin sentyabr ayının əvvəlində milliləşdirmə tədbirləri ilə əlaqədar 1-ci kişi gimnaziyasının, 1-ci realnı məktəbin və Müqəddəs Nina gimnaziyasının bağlanmış siniflərinin şagirdlərinin valideynlərinin yığılacağı oldu. Burada çıxış edən valideynlər Nazirliyin milliləşdirmə haqqında qərarını tənqid edərək göstərdilər ki, nəticədə bu tədris müəssisələrində şagird kontingentinin 75%-ni təşkil edən 360-dan çox qeyri-türk şagird təhsildən kənar qalmışdır. Yığılmaqda qərar alınmışdı ki, tədris müəssisələrində milliləşdirmənin əziyyətsiz keçirilməsi, təhsil sistemində etnik azlıqların hüquqlarının qorunması haqqında vəsatətlə hökumətə və parlamentə müraciət edilsin.¹⁸⁰ İki gündən sonra həmin yığılmaqda seçilmiş komissiyanın üzvləri maarif naziri Rəşid xan Kaplanov tərəfindən qəbul edildi. Görüşdə nazir qeyd etdi ki, onların tələbatını ödəmək məqsədilə xüsusi təşəbbüsə geniş meydan veriləcəkdir. "Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibədə R.Kaplanov demişdi: "...mümkün olan hər şeyi edəcəyik ki, milliləşdirmə mümkün qədər az əziyyətli keçsin və imkan daxilində az mənafeələrə toxunsun. Əgər bizim qeybətçilərimiz zəhmət çəkib qonşu respublikalarda nələrin baş verdiyi ilə tanış olsaydılar, asanlıqla öz hücumlarının əsassız olduğuna

178 İsayev N. Göstərilən əsər, s.18

179 AR MAİ, f.51, s.1, b.2, v.22

180 "Azərbaycan", 1918, 11 sentyabr; "Həftə ərinə", 1919, 9 sentyabr

inanar və görürdülər ki, Azərbaycan hökuməti öz məktəb siyasətində hətta hədsiz liberalizm nümayiş etdirir"¹⁸¹

Valideyn komitəsinin iradlarına cavab olaraq nazir göstərdirdi ki, 2-ci kişi gimnaziyasında böyük hazırlıq sinfinin, 1-ci sinfin və 1-ci realnı məktəbdə 1-ci sinfin bağlanması nəticəsində, iddia edildiyi kimi, 360 nəfər deyil, cəmi 128 nəfər kənar qala bilərdi. Lakin bu itki də 2-ci realnı məktəbdə üç yeni paralel sinfin açılması ilə ödənməmişdir. Müqəddəs Nina gimnaziyasının milliləşdirilməsi ilə bağlı iddiaları da R.Kaplanov böyük dövlətçilik şovinizminin təzahürürləri kimi rədd etmişdi.¹⁸²

Müqəddəs Mariya gimnaziyasının milliləşdirilməsi daha kəskin narazılıq və çəkişmələr doğurmuşdu. Bu hal o zaman üçün siyasiyla olmaqla yanaşı, AXC hökumətinin milliləşmə məsələsində prinsipial mövqeyini əks etdirirdi.¹⁸³

1919-cu ilin sentyabrında Xalq Maarif Nazirliyi Bakı şəhər İdarəsinə təklif etmişdi ki, Mariya qadın gimnaziyasının milliləşdirilməsi ilə bağlı öz mülahizələrini və rəyini bildirsin.¹⁸⁴

AXC hökumətinin təhsil sahəsində rastlaşdığı problemlərdən biri də türk dilində dərsliklərin azlığı idi. Nazirlər Şurasının 1919-cu il 20 sentyabr tarixli iclasında türk dilində dərsliklərin hazırlanması üzrə komissiyanın saxlanması 152 min rubl pul buraxılması haqqında qərar qəbul edilmişdi.¹⁸⁵ Bundan başqa, Xalq Maarifi Nazirliyi türk dilində dərsliklərin hazırlanması məqsədilə 20 milyon fondan 150 min rublun ayrılması haqqında sərəncam vermişdi.¹⁸⁶ Komissiyanın fəaliyyəti nəticəsində 10 dərslik çapa hazırlanmış, onların yeddisi nəşr edilmişdi. Bunlardan Üçüncü Bakı ali ibtidai məktəbinin müəllimi Səməd bəy Acalov tərəfindən hazırlanmış "Rəhbəri-cəbr" kitabını, Bakı 1-ci realnı məktəbin müəllimi Qafur Rəşad Mirzəzadənin tərtib etdiyi "Coğrafiya" dərsliyini, xaricə göndərilən tələbələrə Əbdül Abdullayev hazırladığı "Hikməti-təbiyyə" kitabını, A.B. İsrəfilbəylinin hazırladığı "Tazə elmül-hesab" kitabını, aşağı sınıflar üçün "Yeni məktəb", "Yeni qıraat" və "Uşaq gözlüyü" kitablarını qeyd etmək olar.¹⁸⁷

181 "Azərbaycan", 1919, 21 sentyabr

182 Yeri orada

183 İsayev N. Göstərilən əsər, s. 39

184 "Azərbaycan", 1919, 13 sentyabr

185 AR MAİ, f.51, s.1, b.2, v.22

186 AR MAİ, f.51, s.1, b.2, v.22

187 "Azərbaycan", 1920, 5.21.24 fevral, 23 aprel; "Bakinskaya zhizn", 1919, 9 noyabr; Rüstəmov F. Mill

maarifimizin qarşıqlığı. // "Azərbaycan məktəbi", 1991, № 2-3, s.59.

Türk dilində dərsliklərin nəşri üçün kağız əldə etmək məqsədilə Maarif Nazirliyinin sərəncamına 500 min rubl vəsait ayrılmışdı.¹⁸⁸

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsinə baxmayaraq, ilk vaxtlar dövlət idarələrində rus dilinin da işlədilməsinə yol verilir. Nazirlər Şurasının 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarında deyilirdi: "Türk dilini dövlət dili kimi qəbul etməli, bütün məhkəmə, inzibati və başqa vəzifələri bu dildə savadı olan şəxslərə tapşırmaq mümkün olana qədər hökumət idarələrində rus dilinin işlədilməsinə də yol verilsin".¹⁸⁹

Azərbaycan dilinin təbiiqini məhdudlaşdıran bu qeyd-şərt onunla əlaqədar idi ki, milli kadrlar məmur vəzifələrinin yalnız bir qismini tuturdu.¹⁹⁰ Lakin rus dilinə edilən bu müvəqqəti güzəşt bir çox məmurlar tərəfindən düzgün başa düşülmürdü. Onların fikrinə, əvvəlkilə qaydaları və qanunları qeyri-rəsmi şəkildə saxlamaq mümkün idi. Ü.Hacıbəyli bu məsələyə toxunaraq yazırdı: "...rus dili bu günə qədər aramızda hökumət lisanı hökmündə qalıb, Azərbaycan istiqlalının şəərini azaltmaqla bərabər Azərbaycan türkləri üçün də dəxi az müşkülət törətmir".¹⁹¹ Başqa bir yazının müəllifi ürək ağrısı ilə yazırdı ki, gürcü və erməni dövlətləri milliləşdikləri halda, biz bu səhədə hərdən bir iş görmədik. Hətta Azərbaycan idarələrində gələn bir kəndli öz dərdini

188 AR MAİL I.51, v.1, 2, q.4, v.65

189 AR MAİL I.594, v.10, q.25, v.22

190 Qeyd edək ki, kadr çatışmazlığı problemi ilə AXC hökuməti milliləşmə siyasətinin ilk günlərindən etibarən qarşılaşmışdır. Bu səbəbdən hökumət ali təhsil kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmiş, azərbaycanlı gənclərin dövlət hesabına xaricə təhsil almağa göndərilməsinə qərar almışdır. Qeyd edək ki, həm ölkədə, həm də ölkədən kənarında təhsil alırlar sərəncam kitablarından olan interedial gənclərin cəlb olunması, onların təqdimatı, yığılması, dars vəsaitləri, qeyim və qəti ilə təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və əsasən kəndli ailələrdən olan gənclərin təhsilinin dövlət vəsaitinə hesabına bədənəməsinə çalışılmışdır. Xaricə təhsil almaq üçün göndəriləcək abituriyent və tələbələri seçmək üçün yaradılmış komissiya onların ümumi ballarına xüsusi diqqət yetirirdi. Onu da qeyd edək ki, seçilən gənclər əsasən rudiillə pəşkar gəncliyəyillən məzunları idilər. İlk idə hökumət 100 nəfər gənclə xaricə oxumaq üçün göndərilməsini məqsədləyən hesab etmişdi. 1919-cu ilin yayında hökumət 100 nəfər tələbən xaricə təhsil almış məqsədəli ümumilikdə 4100000 rubl və onları hər birinə illik 36,5 min rubl aylıq haqqında qərar vermişdi [Bax "Azərbaycan" qəzeti, 24 mart 1920-ci il. Xəbərlər bölməsi, s.3]. Bu əsəddə hər bir tələbə üçün hər ay 3 min rubl, yəni 300 frank aylıq məzəndə tutulmuşdu lakin sonradə tələbələrə yaşayışın çətinləşməsi ilə əlaqədar dövlət hər bir tələbəyə aylıq 400 frank təqdimat aparmışdı [Bax "Azərbaycan", 1919, 5 avqust, № 164]. Xaricə təhsil alan tələbələr təhsillərini başa vurduqdan sonra ən az dörd il dövlət qulluğunda çalışmalı idilər. Tələbələrə 8 nəfər təbiətşünaslıq, 7 nəfər dağ-mədan, 8 nəfər tibb, 11 nəfər mexanika, 3 nəfər kimya, 8 nəfər elektrotexnika, 4 nəfər inşaat, 6 nəfər məlumat vasitələri, 10 nəfər kənd təsərrüfatı, 4 nəfər gəmi quruculuğu, 2 nəfər aviasiya, 3 nəfər agronomiya, 5 nəfər qışadışçılıq, 5 nəfər tarix və filologiya, 7 nəfər bələdiyyə, 6 nəfər hüquq, 3 nəfər politotəzriyyə təhsilinin üzrə təhsil almaq üçün göndərilmişdir. 1919-1920-ci tədris ili üçün dövlət hesabına xaricə təhsil almağa göndərilən tələbələr 13 nəfər İngilizəyriyyə (bundan 3 nəfər öz hesabına), 23 nəfər İtaliyaya, 44 nəfər Fransıyaya, 9 nəfər Türkiyyəyə bəzən olmurdu. [Bax: Издание А.А. Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.). Базм: Нурмак, 2008, s.178].

191 "Azərbaycan", 1920, 21, 24 sentyabr

mütcəmsiz qandır bilmir".¹⁹² Belə acınacaqlı vəziyyətə baxmayaraq, hökumət tərəfindən milliləşdirilməni həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər də görülmürdü.¹⁹³ Maarif Nazirliyi, müfəttişlər və məktəblər arasında hər cür yazışma yalnız türk (Azərbaycan) dilində aparılmalı idi. Başqa dildə yazılmış sənədlər isə cavabsız qoyuldu.¹⁹⁴

AXC-nin təhsil sistemində islahat aparmaq və türk (Azərbaycan) dilinin bütün əhali arasında təbiiq etmək sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də əhəlinin yaşlı hissəsinin və qeyri-türklərin içərisində də savad yaymaq və türk (Azərbaycan) dilini öyrətmək idi. AXC hökumətinin sosial-mədəni siyasətinin gerçəkləşməsinə xidmət edən bu siyasətlə bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Məktəb yaşından böyük vətəndaşlar da unudulmamışdır. Bunlar üçün gəccə kursları açılmışdır. Bu xüsusda qadınlar da unudulmayıaraq, onlara fərdi gündüz kursları açılmış və cəmiyyətlə ilgili dərslər tərtib edilmişdir".¹⁹⁵

Bələlikdə, Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin sentyabrından yaşlı əhali üçün türk (Azərbaycan) dili kursları təşkil edilməyə başlandı. Kursların təşkili ilə əlaqədar hökumətin qəbul etdiyi qərarda deyilirdi: "...dövlət idarələrinin qulluqlarının öksəriyyətinin türk dilini və yazısını bilməməsi ucundan bu vaxta qədər milliləşmə tam həcmdə həyata keçirilmiş bilməmişdir. Respublikada milliləşmənin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə pulsuz ümumtəhsil axtşam kurslarının açılması zəruridir".¹⁹⁶ Kursların açılması 1919-cu il üçün hökumətin smetasi ilə nəzərdə tutulmuşdu. Müdavimlərin hazırlığından asılı olaraq kurslar üç və ya iki şöbədən ibarət olmaqla açılırdı. Birinci şöbə türk (Azərbaycan) dilini və yazısını bilməyən, lakin bunun öyrənməyi arzu edənlər üçün, ikinci şöbə danışıq dili ilə tanış olan, lakin savadı olmayan və türk yazısını, türk tarixini və türk ədəbiyyatını öyrənmək istəyənlər üçün, üçüncü şöbə isə türk dili üzrə öz savadını dərindənləşdirmək istəyənlər, əsasən rus məktəblərində təhsil almış və türk dilini, tarixini, ədəbiyyatını və elmi terminologiyasını öyrənmək istəyən pədaqoqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Kursların davamiyyət müddəti hər biri üç ay olmaqla iki semestrdən ibarət idi. Birinci realni məktəbin binasında

192 "Azərbaycan", 1918, 31 yanvar

193 Əslində təcrübədə əsli sərbəst idi ki, xalqın xüsusi mill məsələlərdə ciddi kətkəzilmə yazarmasına üçün islahatların tədrisən həyata keçirilməsi daha düzgün yoldur. Bu təcrübə keçirən 90-cı illərdə Ümmumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən kəndli ailələrdən kəndli ailələrinə tədrisən xidmət edən siyasəti ilə müstəqilliyimizin bərpasından 10 il sonra reallaşdırılması ilə bir daha təsdiqini tapdı.

194 "Azərbaycan", 1919, 6 sentyabr

195 Rəsulzadə M.Ə. Ölmürün Səyayəyə. Çıxdığı Azərbaycan ədəbiyyatı. Çıxdığı Azərbaycan tarixi, s.43
196 Yəni orada: "Наука ермәк", 1919, 26 avqust

yerləşən bu kurslara ümumi rəhbərlik Bakı Müəllimlər Seminariyasının direktoru Rəşid bəy Əfəndiyevə tapşırılmışdı.¹⁹⁷

Azərbaycan hökuməti türk (Azərbaycan) dili kurslarına dövlət əhəmiyyətli bir məsələ kimi baxır və böyük diqqət veriridi. Məsələn, 1919-cu ilin sentyabrında Maarif Nazirliyi Bakı qubernatoruna müraciət edərək, ondan xahiş etmişdi ki, ona tabe olan müəssisələrin qulluqçuları türk (Azərbaycan) dilini öyrənmək üçün hökumətin təşkil etdiyi yaşlılar üçün xüsusi kurslara yazılınsın. Nazirlik bütün məktəblərinin milliləşdirilməsi ilə əlaqələndirərək göstərirdi ki, türk dilini bilməyən qulluqçular öz xidmətlərini davam etdirə bilməyəcəklər.¹⁹⁸ Eyni zamanda Nazirlik Bakı şəhər İdarəsi Məktəblər şöbəsinin müdiri Ə.C.Orucaliyevə məlumat vermişdi ki, ona tabe olan bütün tədris müəssisələrinin qulluqçuları bu kurslara yazılmalı və onları dinləməlidirlər.¹⁹⁹

Kurslar sentyabrın 17-də parlament üzvlərinin iştirakı ilə açıldı. Əksəriyyəti nazirlik məmurlarından, şəhər idarəsinin və digər müəssisələrin qulluqçularından ibarət olan 500-ə yaxın dinləyici məşğələlərə cəlb edilmişdi.²⁰⁰ Kurslarda müdavimlərin sayı getdikcə artırdı. Bir aydan sonra bu kurslarda hər birində 50 nəfər olmaqla 32 qrup təşkil olunmuşdu. Müdavimlərin ümumi sayı 1600-ə çatdı. Onların əksəriyyəti birinci şöbəyə daxil edilmişdi.²⁰¹ Kursların müdavimləri içərisində əksəriyyəti ruslardan ibarət olan gənclər üstünlük təşkil edirdi. Bu tədbirin uğurla davam etməsinə qeyd etməklə yanaşı demək lazımdır ki, onun nəticə verəcəyinə şübhə edən, ona qarşı çıxan şəxslər də var idi. Onların fikrinə, təhsilin sistemliliyi və türk (Azərbaycan) dilinin çətinliyi bu tədbirin bir fayda verəcəyinə inam yaratmır.²⁰² Rəsmi hökumət mövqeyini ifadə edən qəzetlərdə dərc edilən məqalələrdə bu tezislər təkrar edilir və göstərilirdi ki, möhür türk (Azərbaycan) dilinin asanlıq və ahəngdarlığı onun Qafqaz xalqları arasında ümumi ünsiyyət dili olmasına gətirib çıxarmışdır.²⁰³ Bu tədbir 1920-ci ildə də davam etdirilmişdi. 1920-ci il martın 15-dən 7-ci iyunadək məktəbin binasında Maarif Nazirliyi tərəfindən yaşlı müsəlmanlar üçün axşam kursları açılmışdı. Kurslara həm savadlı, həm də savadsız

197 "Azərbaycan", 1919, 6 sentyabr, "Бакинское слово", 1919, 28 sentyabr

198 "Azərbaycan", 1919, 17 sentyabr

199 "Эмансипация", 1919, 4 sentyabr

200 "Azərbaycan", 1919, 19 sentyabr

201 "Azərbaycan", 1919, 8 oktyabr

202 "Русский язык", 1919, 8 dekabr

203 "Azərbaycan", 1919, 24 oktyabr

azərbaycanlılar qəbul edilirdilər.²⁰⁴ Eyni zamanda fəhlə klubunun xətti ilə türk dili məşğələləri təşkil edilirdi. 1919-cu ilin aprelində verilən məlumata görə, 40 nəfərdən ibarət qrup düzəlmişdi.²⁰⁵ Kurslar təkcə Bakıda deyil, həm də respublikanın ayrı-ayrı qəza şəhərlərində təşkil edilirdi. 1919-cu il sentyabrın 30-da Qazaxda yaşlılar üçün pulsuz axşam kursları açılmışdı. Bu kurslara 83 nəfər yazılmışdı. Müdavimlər əsasən xristian dövlət məmurlarından ibarət idi.²⁰⁶

1919-cu il iyulun 1-də Qazax, Nuxa, Şuşa, Quba, Zaqatala, Salyan, Bakı və Gəncədə həm kişi, həm də qadınlar üçün iki aylıq pedaqoji kursların açılması haqqında qanun imzalanmış və qanuna əsasən bu məqsədlə dövlət xəzinəsindən 2.390.000 rubl ayrılmışdır.²⁰⁷

Xalq Maarifi Nazirliyinin 1918-ci ilin dekabr ayında keçirilən iclasının 7 №-li protokolunda kəndlərdə sakinlər üçün oxu dərnəklərinin təşkil edilməsi əsas məsələ kimi qaldırılmışdı. Bu dərnəklərdə türk (Azərbaycan) və digər dillərdən tərcümə edilmiş əsərlərin təbliği və əhalinin maarifləndirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Eyni zamanda Xalq Maarifi Nazirliyinin iclaslarında məktəblilər üçün kitabxanaların yaradılması və türk dilində jurnalların nəşri məsələləri də müzakirə edilirdi.²⁰⁸ Ümumiyyətdə, hökumət tərəfindən yaşlılar üçün axşam kurslarının təşkilinə 351 min rubl vəsait ayrılmışdı.²⁰⁹ Bundan başqa, maarif nazirinin sərəncamı ilə Bakı milli qadın gimnaziyasının binasında Bakı şəhərində yaşayan müsəlman qadınlar üçün xüsusi kurslar açılmışdı. Kurslara türk (Azərbaycan) ədəbiyyatını, milli tarixi, coğrafiyanı və başqa fənləri öyrənməyi arzu edən qadınlar qəbul edilirdilər. Həmçinin savadsızlar üçün əlifba sinifləri də mövcud idi.²¹⁰ 1920-ci ilin yanvarın əvvəlindən fəaliyyətə başlayan bu kurslar üç şöbədə ibarət idi: birincisi, türkcə savadı olmayanlar üçün, ikincisi, oxumağı və yazmağı bacaran, lakin savadını artırımağa və orta təhsilini başa vurmağa çalışan qadınlar, üçüncüsü isə özünü pedaqoji xidmətə sərf etməyə çalışanlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Kurslarda yalnız yerli müsəlman qadınlardan ibarət 200-dən çox müdavimə var idi.²¹¹ Bundan başqa, Maarif Nazirliyinin

204 "Azərbaycan", 1920, 17 mart

205 AR MAM, f. 2802, s. 1, q. 446, v. 1

206 "Azərbaycan", 1919, 30 sentyabr

207 AR MAM, f. 895, s. 3, q. 78, v. 15

208 AR MAM, f. 51, s. 1, q. 1, v. 13

209 AR MAM, f. 51, s. 1, q. 2, v. 352

210 "Azərbaycan", 1919, 21 sentyabr

211 "Azərbaycan", 1920, 10 fevral

qaran ilə 1920-ci ilin martından 2-ci qadın türk məktəbinin binasında türk (Azərbaycan) dili sahəsində öz biliklərini genişləndirməyə çalışan müsəlman qadınlar üçün axşam kursları açılmışdı. Mühazirəçilər kimi Türkiyədən çağırılmış müəllimlər calb edilmiş və onlar dərsləri pulsuz deməyə boyun olmuşdular.²¹² Göründüyü kimi, türk (Azərbaycan) dili kurslarının təşkili epizodik xarakter daşmayıb, müntəzəm surətdə davam etdirilir və əhalinin bütün qruplarını əhatə etməyə yönəlmişdi.²¹³

AXC yarandığı dövrdə mədəni-maarif müəssisələri də böhran və tənəzzül dövrü keçirirdi. Statistik məlumatlara görə, 1914-cü ildə Azərbaycanda cəmi 25 kitabxana (şəhərlərdə və şəhəriplə qəsəbələrdə 4, kənd yerlərində 21) var idi ki, bunların da kitab fondu 18 min nüsxə təşkil edirdi.²¹⁴

Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçməsi ərəfəsində bir çox kitabxanalar bağlanmış, onların fəaliyyət dairəsi məhdudlaşmışdı. Mart hadisələri zamanı "İsmailiyyə" binası yanıbmış və "Nicat" cəmiyyətinin orada yerləşən kitabxanası məhv olmuşdu.

Xəzərsahili "Kooperasiya" ittifaqı respublikanın türk əhalisinə xidmət etmək üçün xüsusi kitabxana açmağı qərara almışdı. 1919-cu ilin dekabrında Xəzərsahili "Kooperasiya" ittifaqının türk kitabxana-qiraətханасы açılmışdı.²¹⁵ 1920-ci ilin apreldə kitabxana şəhərin müsəlman hissəsində yerləşən Şamaxı həbsxanasının binasına köçürülmüşdü.²¹⁶

Türk (Azərbaycan) dilində kitab toplamaq üçün ittifaq əhaliyə müraciət edərək onlarda olan kitabları satmağı və ya bağışlamağı təklif etmişdi. Ərəb və fars dillərində olan kitablar da alınmışdı. Kooperasiyanın səyləri nəticəsində 1200-ə yaxın kitab toplamaq mümkün olmuşdu. 1919-cu ilin martı üçün kitabxanayı təşkil etmək müvəffəq oldu. Bu, Azərbaycanda türk dilində ilk kitabxana idi.²¹⁷

Bundan əlavə, kitabxana yeni kitablar toplamaq işini davam etdirirdi. 1920-ci ilin martı üçün kitabxananın türk şöbəsi tərəfindən bütün sahələrdə - belletristika, tarix, hüquq, iqtisadiyyat, siyasət, din üzrə 1500-

212 "Азербайджан", 1920, 31 март

213 İsayev N. Göstərilən əsəri, s.68

214 Azərbaycan SSR-in xalq təsərrüfatı. Statistika köllüyü. Bakı, 1957, s.482

215 "Азербайджан", 1919, 24 декабрь

216 "Азербайджан", 1920, 28 март

217 İsayev N. Göstərilən əsəri, s.140

ə yaxın kitab toplanmışdı.²¹⁸ Türk dilində kitablar əsasən V.İ.Belinski adına şəhər kitabxanasına daxil olurdu. 1920-ci il martın əvvəllərində kitabxana öz oxucularına məlumat verirdi ki, Türkiyədən gətirilmiş yeni kitablar alınmışdır.²¹⁹

AXC parlamenti 1919-cu il sentyabrın 18-də "Xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində kitablar əldə edilməsi üçün 1 milyon manat ayrılmış haqqında" qərar qəbul etmişdi.²²⁰

Zəruri dərsləklərin hazırlanması məqsədilə dövlət 18 sentyabr 1918-ci il tarixdə Xalq Maarifi Nazirliyinə bütün dövlət və ictimai nəşriyyatları öz idarəçiliyinə almaq və şəhərdə olan kağız ehtiyatlarını rekvizit etmək səlahiyyətləri vermişdi. Bununla yanaşı, Nazirlər Şurası türk dilində dərsləklərin çap olunması üçün kağız almaq məqsədilə 500 min rubl ayırmışdı. Bakı "Kitab" kooperativ tədris müəssisələrinin dərsləklər və vəsaitlərlə təmin edilməsinə yardım edirdi. Eyni zamanda xalq məktəbi kitabxanaları üçün Türkiyədən 1 milyon rubl məbləğində müxtəlif fənlər üzrə kitablar alınmışdı.²²¹

Türk (Azərbaycan) dilinin geniş təbiiq olunduğu sahələrdən biri də mətbuatıdır. Ümumiyyətlə, AXC-nin zəngin və rəngarəng, orijinal mətbuatı olmuşdur. Respublikanın mətbuat sahəsində siyasi və elan edilmiş və işdə həyata keçirilən söz və vicdan azadlığı, vətəndaş hüquqları prinsipi və ümumdemokratik normalarla müəyyən olunurdu. Onun hüquqi normaları parlamenti qəbul etdiyi "Mətbuat haqqında Nizamnamə"də öz ifadəsini tapmışdı.²²²

1918-1920-ci illərdə Bakıda, Gəncədə və respublikanın digər şəhərlərində onlarla qəzet və jurnal nəşr olunurdu. A.Rüstəmovun hesablamalarına görə, 1919-cu ildə Azərbaycanda 89 adda qəzet və jurnal çıxırdı. Onların 39-u türk (Azərbaycan) dilində, 44-ü rus dilində, 6-sı isə başqa dillərdə çap edilirdi.²²³ Buraya Azərbaycan hökumətinin rəsmi orqanları, partiya, milli şuraları, kooperativ təşkilatları, mədəni-maarif cəmiyyətlərinin, yaradıcı ittifaqların qəzet və jurnalları daxil idi.

218 "Азербайджан", 1920, 11 март

219 "Азербайджан", 7 март

220 Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1996, с. 103.

221 AR MAL, t. 895, sly. 3, lq. 104, v.36

222 İsayev N. Göstərilən əsəri, s.148

223 Rüstəmov A. "Müsavat" partiyası mətbuat orqanlarının ədəbi-mədəni mənzərəsi. // Azərbaycan Demokratik Respublikası /Məqalələr toplusu/, s. 107

Azərbaycan hökumətinin rəsmi orqanı Azərbaycan və rus dillərində əvvəlcə Gəncədə, sonra isə Bakıda dərc edilən "Azərbaycan" qəzeti idi. Qəzetin nəşrinə başlamaq haqqında Nazirlər Şurasının qərarında deyilirdi: "Xalq Maarif Nazirliyinə tapşırılsın ki, türk və rus dillərində mümkün qədər eyni məzmunlu "Azərbaycan" adlı yarımrəsmi orqanın nəşrini təşkil etsin". Qəzetin nəşrinə ilk vaxtlar 25 min rubl pul ayrılırdı.²²⁴ İctimai, siyasi, ədəbi, iqtisadi xarakterli bu gündəlik qəzetin türkçesinin redaktorları Ceyhun və Uzeyir Hacıbəyli qardaşları, ruscasının redaktoru Şafi bəy Rüstəmbəyli idi. Lakin qəzetin türk və rus variantları bir-birinə məzmunca yaxın olmaqla bərabər, xeyli fərq də var idi. Türkçə "Azərbaycan" qəzetində daha çox mədəni-maarif xarakterli materiallar dərc olunur, hökumətin sosial-mədəni siyasətini əks etdirən təhlil səciyyəli məqalələr daha tez-tez əksini tapırdı. Məsələn, bu qəzetdə əlifba islahatı haqqında müxtəlif mövqələrdən yazılmış 18 məqalə, türkçə dərsləklər haqqında 16, universitet haqqında 15, müəllim qurultayları haqqında 13, türkcənin dövlət dili kimi tətbiqi ilə əlaqədar 9, qadınların ictimai-mədəni həyatda iştirakı haqqında 9, xaricə tələbə göndərilməsi haqqında 4 məqalə dərc olunmuşdu.²²⁵

Azərbaycan və rus dillərində çıxan "Azərbaycan hökumətinin əxban" (Вестник Правительств Азербайджанской Республики) qəzeti hökumətin başqa bir yarımrəsmi orqanı idi.

Azərbaycan hökumətinin mətbuatın ehtiyaclarına münasibətini aşağıda göstərilən fakt yaxşı səciyyələndirir: 1919-cu ilin əvvəlində bir qrup azərbaycanlı yazıçı və publisist türkcə dövrü ədəbi mətbuat orqanının olmaması ilə əlaqədar Maarif Nazirliyinə müraciət edərək, bu boşluğu aradan qaldırmaqda onlara kömək və maddi yardım göstərməyi xahiş etmişdi. Maarif naziri N.Yusifbəyli jurnalın çıxmasına hər vasitə ilə kömək edəcəyinə söz vermiş və elə həmin gün hökumət üçün Tiflisə türk şrifti almağa göndərilmiş müvəkkilə sərəncam vermişdi ki, şrifti iki nüsxədə alsın.²²⁶

1919-cu ilin martında Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin yaradılması haqqında Nazirlər Şurasının qərarı²²⁷ AXC hökumətinin türk (Azərbaycan) dilinin daha geniş tətbiqi sahəsində atdığı addımlardan biri idi. Bu

224 AR MAI, f. 51, s. 1, q. 8, v. 20

225 İsayev N. Göstərilən əsər, s. 149

226 "Azərbaycan", 1919, 31/11/19, məqalə

227 AR MAI, f. 51, s. 2, q. 4, v. 20

qərarı 1920-ci ilin martında həyata keçirmək mümkün oldu. 1920-ci ilin apreli üçün "AzərTAC"-ın bülletenlərinə yazılıma başlandı.²²⁸ Bu sahədə qarşıya çıxan mühüm çətinliklərdən biri kağızın və türk şriftlərinin çatışmazlığı idi. Kağız qıtlığını aradan qaldırmaq üçün 1918-ci ilin sonunda Maarif Nazirliyi tərəfindən hər cür sortdan olan kağızın hesabına alınması və bölünməsi üçün sura yaradılmışdı.²²⁹ Nəşrini qaydaya salmaq üçün türk şriftlərini xaricdən satın almaq lazım gəlirdi. Bu məqsədlə hökumət tipografiyasının işlər müdiri Kərbəlayi Vali Mikayılov Tiflisə göndərilmiş, maarif nazirinin sərəncamına 200 min rubl ayrılmışdı.²³⁰

III.3. Dövlət dilinin orduda istifadəsi

1918-ci ilin sonu və 1919-cu ilin əvvəllərində ordu quruculuğunun uğurlu aparılması üçün bu prosesin hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində konkret işlər görülməyə başlandı. Qısa müddət ərzində ordu quruculuğunun milli hüquqi bazasının yaradılması mümkün olmadığı üçün hərbi nazirin əmri ilə 1917-ci il yanvar ayının 1-dək Rusiya imperiyasında qəbul edilmiş hərbi qanunvericilik aktları

Cümhuriyyət ordusu

müvafəqəti olaraq qüvvədə saxlanıldı. Cümhuriyyət ordusunda xidmət əsəsinə həmin qanunvericilik aktları üzərində qurulmalı idi. Bununla belə, bu qanunvericilik aktları Azərbaycanın dövlət maraqlarına uyğunlaşdırıldı, onların milli ordu quruculuğu vəzifələri ilə səsleşməyən məqamlar ləğv edildi və ya yenisi ilə əvəz edildi.²³¹

228 Yəni orada, s. 4, q. 5, v. 18

229 "Azərbaycan", 1918, 3 avqust

230 İsayev N. Göstərilən əsər, s. 154

231 Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. /Elmi redaktoru – Pərvin Dərabadlı/

Tehran: Firuzan, 2014, s. 38

1918-ci il dekabrın 27-də AXC-nin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 34 nömrəli əmri ilə hərbi qulluqlar arasında salamlaşmanın Azərbaycan dilində və azərbaycanlılar arasındakı salamlaşma ənənələrinə uyğun olaraq aparılması tələb olundu.²³² Bundan başqa, hərbi nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında tələb qoymuşdu ki, bir ay müddətində heç olmasa komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənsinlər və əsgərlərə komanda dilində azərbaycanca versinlər.²³³ Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər. Azərbaycan dilinin öyrədilməsi və əsgərlər arasında savadsızlığın ləğvi üçün ordu daxilində müvafiq kurslar təşkil edildi və həmin kurslarda dərslərin aparılmasına təcrübəli mütəxəssislər cəlb olundu.²³⁴ Əsgərlərlə ünsiyyətin Azərbaycan dilində aparılması və onlara hərbi işinin Azərbaycan dilində öyrədilməsi şəxsi heyət xidmətə daha sıx şəkildə bağlıdır və ordu daxilindəki mənəvi-psixoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına, habelə döyüş hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərdi.

Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi Azərbaycan ordusunun şəxsi heyətinin mənəvi durumuna, hər bir döyüşçünün mənsəb olduğu xalqın tarixi keçmişinin öyrənilməsinə, onun qəhrəmanlıq nümunələri üzərində təbiiyəndirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan S.Mehmandarov çox qiymətli fikir və təkliflər irəli sürdü. Həmin fikir və təkliflərin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixi həm araşdırılmalı, həm də xalq kütlələrinə, o cümlədən qoşunların şəxsi heyətinə çatdırılmalıdır. S.Mehmandarov qeyd edirdi ki, azərbaycanlılardan təşkil edilmiş hərbi qüvvələr öz xalqının qəhrəmanlıq tarixini yaxşı bilməli, ondan ibarət götürməlidir. Hərbi nazir bu istiqamətdə aparılan işlərin milli-başarı dəyərlər üzərində qurulmasına üstünlük verir və bu sahədə ifratçılığa varılmasına, milli tərbiyənin millətçiliyin qızışdırılması ilə əvəzlənməsinə razı deyildi. O, milli tarixi keçmişin öyrənilməsinə yalnız sağlam hisslərin aşılmasını və mütərəqqi xəttin izlənməsinə əsas vəzifə sayırdı.²³⁵

232 AR MƏL. 1. 2894, s. 1, i. 1, v. 42

233 Yaxı salamlaşmaq şansı "salam" deməli, qarşı tərəf isə "aleyküm salam" deyə cavab verməli idi. Həmin əmrin layihəsində salaman "salam aleyküm" kimi verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq Mehmandarov öz əli ilə ifadənin ikinci hissəsinin üzərindən xətt çəkərək onun daha yığcam olmasını məqsəduyğun bildirdi. Əsgərlər tanışlıq və ya ona təşəkkür bildirmək mərhəbə deyilməli, əsgər isə cavabında "cox sağ ol" deməli idi. (Bax: AR MƏL. 1. 2894, s. 1, i. 1, v. 42; Süleymanov M. Göstərilən əsər, II cild, s. 38.)

234 AR MƏL. 1. 2894, s. 1, i. 39, v. 113

235 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004, s. 49

Nazirlər Şurası 1919-cu il fevralın 11-də "Azərbaycan ordusunun geyim formasının və süvari nizamnaməsinin türk dilində təsdiq edilməsi haqqında" qərar qəbul etmişdi.²³⁶ Milli üslubda hazırlanmış yeni hərbi geyim əsgər və zabitlərdə milli ruhun formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərirdi.²³⁷ Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Həmin komissiyaya general-leytenant Əlağa Şixlinski rəhbərlik edirdi. Azərbaycan ordusu 1919-cu il yanvarın 11-dən yeni milli hərbi formaya keçdi.²³⁸ Ancaq buna qədər artıq hərbi geyim formasında qismən dəyişiklik edilmişdi. Həmin dəyişikliyə əsasən, yeni geyim layihələri hazırlananadək furajkar baş geyimi kimi istifadədən çıxarılmış və onun yerinə papaq qəbul edilmişdi. Cümhuriyyət ordusunda tətbiq edilən yeni geyim formasının maraqlı elementlərindən biri də poqonlar idi. Qərara əsasən, həm hərbi qulluqçuların, həm də orduda qulluq edən hərbi məmurların poqonları üzərinə "Azərbaycan" sözü yazılmışdı.²³⁹

Ordu qrucluğu sahəsində izlənilən siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri də milli hərbi kadrların hazırlanması məsələsi idi. Bu vəzifənin həllinə nail olmaq üçün hələ 1918-ci il mart ayının 1-də əsası qoyulmuş Milli Hərbiyyə məktəbinin fəaliyyəti yenidən quruldu və onun statusu artırılaraq Proqorçik məktəbinə çevrildi.

II.4. Əlifba islahatları

XX əsrin 20-ci illərinin sonuna kimi çoxəsrlik yazı ənənələri olan Azərbaycan dilinin yazısı ərəb qrafikasına əsaslanmış, yalnız 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifbaya keçilmişdir. Ərəb əlifbasının islah olunması sahəsində ilk təşəbbüs XIX əsrin 60-cu illərində M.F. Axundzadə tərəfindən irəli sürülmüş və sonradan bu ideya bir çox Azərbaycan ziyalıları tərəfindən dəstəklənmişdir.²⁴⁰ Bu məsələ Türkiyədə və Rusiyanın türk xalqları içərisində də əməli bir vəzifə kimi qoyulmuş, müxtəlif layihələr irəli sürülmüşdür.²⁴¹

236 Azərbaycanın Demokratik Respublikası (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Bakı, 1998, с. 273

237 Süleymanov M. Göstərilən əsər, II cild, s. 38-40

238 AR MƏL. 1. 2894, s. 1, i. 40, v. 50-51

239 Süleymanov M. Göstərilən əsər, II cild, s. 40

240 Balayev A. Azərbaycanda etnoloqik proseslər. /Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə "Azərbaycan" cildi. Bakı, 2007, s. 150.

241 Temiz A. Dış Türkiyesinde Dil ve Yazı. // Türk Dnyası III Kitabı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara, 1976, s. 1391-1399.

Əlifba islahatı məsələsi 1905-ci ildən sonra Azərbaycan ictimaiyyəti arasında daha geniş müzakirə edilmiş, 1907-ci ilin avqustunda Zaqafqaziya müəllimlərinin ikinci qurultayının gündəliyində yer almışdır.

Əlifba islahatı sahəsində ilk praktiki addımlar isə 1918-ci ilin mayında Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra atılmışdır. Belə ki, AXC-nin yüksək intellektual soviyyəsi ilə seçilən və realılıqla hesablaşmağı bacaran dövlət xadimləri, maarif və mədəniyyət işçiləri başa düşürdülər ki, çətin öyrənilən, dövlət idarələrində geniş işlədilməsi mümkün olmayan ərəb qrafikası ilə xalqın tez bir zamanda maariflənməsi işini həyata keçirmək, ümumi mədəni yüksəlişə nail olmaq mümkün deyildir. Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının tərəfdarları ilə onun əleyhdarları - əski əlifbanın müdafiəçiləri arasında gərgin mübarizə gedirdi.²⁴²

Əlifba islahatları ilə əlaqədar geniş ictimaiyyətdə, hökumət dairələrində, mətbuat səhifələrində qızğın mübahisələr başlanmışdır. Əski əlifba tərəfdarları öz mövqelərini bu dəlillərlə əsaslandırmağa çalışırdılar ki, bizim müqəddəs kitabımız bu əlifba ilə yazılmışdır. Azərbaycan xalq özünün çoxəsrlik mədəni sərvətlərini bu əlifba ilə yaratmışdır, yeni əlifbaya keçilməsi bizi öz ədəbiyyatımızdan, zəngin mədəni ənənələrımızdən ayrı salar, biz islam ələmindən, Şərq mədəniyyətimizdən ayrılmalıyıq və s.²⁴³

Əlifba islahatları məsələsi 1918-ci ilin dekabrında Bakıda keçirilən müəllim seminariyaları direktorlarının, xalq məktəbləri müfəttişlərinin qurultayında da qoyulmuşdu. Qurultay maarif nazirinin müavini Həmid bəy Şaxtaxtının sədrliyi ilə keçirilən iclasında əski türk əlifbasının münasibliyi haqqında məsələ qoyaraq, bu əlifbanı bütövlükdə yarıtmaz hesab etmişdi. Buna görə də qurultay əlifba islahatının tərəfdarı olan Abdulla bəy Əfəndiyeva təklif etmişdi ki, bu məsələyə dair layihə hazırlayıb Maarif Nazirliyinə təqdim etsin.²⁴⁴

Yeni əlifba tərəfdarları arasında Xudadad bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Şaxtaxtı, Ömər Faiq Nəmanzadə, Fərhad Ağazadə, Səmədəğa Ağamalıoğlu kimi dövrünün tanınmış ziyalıları və ictimai xadimləri var idi. Yollar naziri X.Məlik-Aslanov bu barədə hökumətə xüsusi maruzə təqdim etmişdi.²⁴⁵ Maruzədə qeyd olunurdu ki, həyatımızdan ən mühüm

242 İsayev N. Göstərilən əsəri, 69
243 Yəni orada
244 AR MAL, f. 51, sly. 2, iq. 154, v. 14.
245 İsayev N. Göstərilən əsəri, 70

məsələlərindən biri cəmiyyətin çiçəklənməsi yolunda əngəl olan və bütün müsəlman dünyasında işlədilən ərəb əlifbasının ləğvi edilmişdir. Bütün mədəni xalqlarda əlifba yazıda da, oxunuşda da öz şəklini dəyişməyən hərflərdən ibarətdir. Ərəb qrafikası isə müəyyən şəkli malik olsa da, yazıda və çap formasında öz şəklini dəyişir və müxtəlif kombinasiyalara məruz qalaraq, əlifbanı öyrənməklər üçün çətinlik törədir. Xudadad bəy daha sonra yazırdı ki, Azərbaycanda maarifin geniş yayılması və onun Avropa mədəniyyətinə yiyələnməsi üçün hökumət bu anomaliyanın, həyatımızda bütün dəfəxtəklilərin başlıca kökü olan əski əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsinə son dərəcə diqqət verməlidir.²⁴⁶ X.Məlik-Aslanov hökumətdən xahiş edirdi ki, taxıra salmadan bu məsələni hərtərəfli nəzərdən keçirmək üçün xüsusi komissiya təşkil etsin və ona öz tərkibinə yeni üzvlər cəlb etmək hüququ verilsin. Belə bir komissiya tezliklə təşkil edildi. Nazirlər Şurası 1919-cu il 21 mart tarixli iclasında ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi haqqında X.Məlik-Aslanovun məruzəsini dinləyərək qərara almışdı: "Xalq maarif nazirinə tapşırılsın ki, ərəb əlifbasını islah etmək üçün hökumətin üzvü, yollar naziri X.Məlik-Aslanovla birlikdə xüsusi komissiya yaratsınsın və bu komissiyanın rəyini Nazirlər Şurasına çatdırsınlar".²⁴⁷

Rəsmi hökumətin mövqeyini ifadə edən "Azərbaycan" qəzetində əlifba islahatı məsələsinin müzakirəsi və yeni əlifbanın qəbulu ilə bağlı çoxlu məqalələr dərc edilmişdi. Belə ki, Məhəmməd ağa Şaxtaxtının "İslam yazısı üçün rəqəmli latın əlifbası", "Transkripsiya, yaxud təhrif əlifbası", Fərhad Ağazadənin "Əlifbamız, yazılarımız və dərs kitablarımız", Yusif Vəzirovun "Milli və mədəni işlərimiz. Hürufat məsələsi", Mirzə Bala Məmmədzadənin "Hürufat islahatı haqqında" məqalələri bu məsələ ətrafında gedən qızğın mübahisələrə, müxtəlif yeni əlifba layihələrinin müzakirəsinə, müəllifin mövqeyindən asılı olaraq, yeni əlifbaya keçidin əsaslandırılmasına və ya əski əlifbanın müdafiəsinə həsr olunmuşdu.²⁴⁸ Y.Vəzirov yazırdı: "Hürufatımız latın hürufatı olsa idi, milli maarifimiz məmləkətin bir çox nöqtələrinə yayılırdı. Millətini sevən bir adam hürufatımıza laqeyd qala bilməz". Daha sonra o qeyd edirdi ki, köhnə hürufat milli idarələrimizdə də bir çox əngəllər törədir: teleqraflarda işləmir, dəftərxanalarda yazı məşinlərinə uyum, dəftərxanalarda ol

246 "Azərbaycan", 1919, 18 may, "Həftə vərəqi", 1919, 20 may
247 AR MAL, f. 51, sly. 2, iq. 4, v. 29; "Bakinskaya zhizn", 1919, 19 iyun
248 İsayev N. Göstərilən əsəri, s.71

yazaraq bir çox vaqtlar itirirlər. Əgər hökumət bu məsələni həll edərsə, millətə unudulmaz xidmət etmiş olar". Müəllif təklif edirdi ki, yeni əlifba 35 hərfdən ibarət olsun. Səslərin çoxu latından alınmalıdır. Latında olmayan səsləri isə uydurmaq lazımdır.²⁴⁹ M.Şahtaxtı öz məqalələrində yeni əlifba layihələrini əsaslandırmağa çalışırdı. Maarif nazirini yazdığı açıq məktubda o, latın əlifbasına keçidin sürətləndirilməsini və onun hökumət idarələrində tətbiq olunmasını təklif edirdi.²⁵⁰

M.B.Məmmədzaadənin "Yeni hürufat məsələsi" adlı məqaləsindən məlum olur ki, "hürufatımız haqqında mülahizə və təkliflər ictimai dairədən çıxaraq, hökumət və dövlət məsələsi rəngini almışdır". Məqalədə daha sonra qeyd edilirdi ki, 1919-cu il avqustun 14-də Bakı bələdiyyə idarəsinin salonunda bu məsələ ilə bağlı bir iclas keçirilmişdir. İclasdan məlum olur ki, əlifba islahatına dair hökumətin yaratdığı komissiyaya 3 layihə təqdim olunmuşdu. Bunlardan birincisi Məhəmməd ağa Şahtaxtı, ikincisi müəllim Abdulla bəy Əfəndiyev, üçüncüsü tələbələr Abdulla Tağızadə və Əziz Seyidov tərəfindən hazırlanmışdı. Bu layihələrin hər üçü əsasən əlifbanın asanlaşdırılmasını, pedaqogika qanunlarına müvafiq olmasını nəzərdə tuturdu. Onların fərqi işə onda idi ki, biri hürufatın asanlaşması ilə bərabər Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmağı və ona görə də yeni əlifbanı Avropanın mədəni millətlərindən birindən almağı təklif edərsə, digəri müxtəlif millətlərdən alınmış əlifba qəbul etməyi irəli sürdüüyü halda, üçüncü layihə heç bir millətə olmayan tam müstəqil əlifba yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bütün bunları qələmə aldıqdan sonra məqalənin müəllifi ümumiyyətlə əlifbanın dəyişdirilməsinə qarşı çıxaraq iddia edirdi ki, "bununla bərabər azəri türkləri bütün Şərqi islam aləmindən ayrılaraq, müstəqil bir millət halına gələcəklər".²⁵¹

Latın hərflərinin qəbul edilməsi ilə əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi Bakı türk müəllimlərinin 1919-cu ilin avqustun 20-dən sentyabrın 1-nə kimi keçirilən qurultayında da qoyulmuşdu. Uzun müzakirələrdən sonra qurultay özünü latın əlifbasının qəbul edilməsi tərəfindən lən etmiş və nazirliyin bu istiqamətdə işini müdafiə etdiyini bildirmişdi.²⁵²

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu vaxt əlifba islahatı Türkiyədə də müayənə ziyalı və hökumət dairələrində əməli bir vəzifə kimi müzakirə

249 "Azərbaycan", 1919, 5 avqust

250 "Советская жизнь", 1919, 24 июль

251 "Azərbaycan", 1919, 11 sentyabr

252 "Азербайджан", 1919, 10 августа, 6, 10 сентября

edilirdi. "Azərbaycan" qəzetində İstanbul Ovqaf (Vəqflər) Nazirliyində müdir müavini olan Əli Nüsrətin məktubu dərc edilmişdi. Burada qeyd olunurdu ki, Ovqaf İdarəsi İstanbuldan hürufat islahatı haqqında bir əlim və mütəxəssislər heyəti tərəfindən hazırlanmış layihə ilə bağlı təşəbbüs qrupundan məktub almışdır.²⁵³

Beləliklə, yaradılmış əlifba komissiyası bir neçə ay gərgin işlədikdən sonra parlamentə bir neçə layihə təqdim etdi. Bu layihələrdən yalnız müəllim Abdulla bəy Əfəndiyevin layihəsi parlament tərəfindən bəyanlanmış və əsas kimi qəbul edilmişdi. Bu barədə məlumatda deyilirdi: "Azərbaycan parlamentinin üzvü Abdulla bəy Əfəndiyev-Azadbəyli özünün tərtib etdiyi latın hərflili türk əlifbasını Xalq Maarif Nazirliyinə təqdim edərkən, xahiş edir ki, ...trafı tanış olmaq üçün nazirliyin tabeliyində olan bütün təhsil müəssisələrinə göndərsin. Əfəndiyevin xahişi nazirlik tərəfindən maarif nazirinin nəzdindəki Şuraya baxılmaq üçün təqdim edilmişdir".²⁵⁴ Bu layihə gələcək Azərbaycan türk əlifbasının əsası olmalı idi. Lakin siyasi vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişməsi, yəni aprel işğalı (1920-ci il) o zaman milli hökumətə bu layihəni reallaşdırmaq, bu prosesi başa çatdırmaq və bu yolda əməli addımlar atmaq imkanı vermədi.²⁵⁵

253 "Azərbaycan", 1919, 30 oktyabr

254 "Азербайджан", 1920, 24 август

255 Azərbaycanın əlifba islahatını ölkədə hakimiyyəti zor gücünə ilə keçirmiş bələdiyyələr reallaşdır. Azərbaycanın arab qrafikası əlifbandan latın qrafikası əlifbaya rəsmi olaraq yalnız 1923-cü il oktyabrın 20-də keçdi. Əvvəllər hər iki əlifba istifadə olunurdu. 1929-cu il yanvarın 1-dən sovet hökuməti arab əlifbasının istifadəsinə qadaq qoymdu. İki kitab yandırma kampaniyası da bu yazının əlifbasını yaddan çıxarmaq məqsədində güdürdü. Azərbaycan SSR latın qrafikası əlifbaya keçəndən 5-il sonra Türkiyə də bu əlifbaya keçdi. Lakin 10 il sonra Stalin türklərin bu addımına qarşı kəskin əlifbasını Sovet İttifaqının bütün müsəlman ölkələrində tətbiq etdi. Beləliklə, 1939-cu il iyulun 11-də Azərbaycan SSR Ali Soveti 1940-cu il yanvarın 1-dən latın qrafikasında kəskin qrafikasına keçməyə haqqında qərar qəbul etdi. Kiril qrafikası vəsəndə hazırlanmış yeni türk əlifbalı arasında çox ciddi fərqlər var idi. Belə ki, bir çox hallarda eyni formalar ayrı-ayrı əlifbalarda, bir qayda olaraq, müxtəlif şəkəllərlə təsvir olunurdu. Bu da türk dilinin arasında fərqləri sını surətində dərinləşdirmək məqsədində edilmişdi. Təsəffüf deyil ki, XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-nin dağılması prosesi başlayanda Azərbaycan ictimaiyyətinin irəli sürdüüyü təkliflərdən biri latın qrafikasına qayıdışla bağlı oldu. Milli süqutun öyanının təzahürü olan bu tələb yalnız məhdud lingvistik əhəmiyyətə sahib olmağıla geniş etnosiyası xarakter daşıyırdı. 1990-cı ilin əvvəllərində latın qrafikası birbaşa etnik məqsədlərlə işiq qrupu yaradıldı və həmin ilin sentyabrın 11-də o, Əlifba Komissiyasına qeydildi. Komissiyasının hazırladığı layihə 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan parlamentində tarafından təsdiq olundu. Lakin müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən yalnız Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanından sonra bütün Azərbaycan ərazisində latın əlifbasına keçidi (Bax: Balaşev A. Göstərilən əsəri, s.150).

NƏTİCƏ

Azərbaycanda XIX əsrin sonlarından başlayaraq millətçilik şüuru inkişaf etməyə başlamış, azərbaycançılıq ümumşərq və ümummüsəlman zehniyyətindən ayrılaraq milli ideologiya kimi formalaşmış, ictimai-siyasi düşüncəyə hakim olmuşdur. Bu dövrdə dünyəvi dövlət, dünyəvi təhsil və mədəniyyət prinsipləri ardıcıl olaraq təbliğ və tətbiq edilmişdir. AXC-nin yaranmasının ilk dövrlərindən dövlət və cəmiyyət həyatının milliləşdirilməsi, türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili səviyyəsində işlədilməsi, maarif, ali təhsil və mədəniyyətin inkişafının dövlət himayəsinə alınması məsələlərinə aid zəruri, kardinal və kifayət qədər hazırlanmış qərarlar qəbul edilmişdir.

Polietnik dövlət olan AXC tərəfindən Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələri inkişaf etdirilmiş, ölkənin etnik palitrasının rəngarəngliyi, müxtəlifliyi qorunub saxlanılmış, etnik məsələlərin azərbaycançılıq kontekstində formalaşması və təkamülünə diqqət yetirilmiş, bütün məsələlərin, o cümlədən sosial-mədəni problemlərin həlli milli rəng almışdır. Cümhuriyyət hökumətinin ayrı-ayrı tədbirlərinin qeyri-türk əhalinin müəyyən qismi tərəfindən anlaşılmaqla qarşılmasına baxmayaraq, bu hallar həlledilməz konfliktlərə çevrilməmişdir. Xüsusilə müstəqilliyin ilk aylarında qonşu respublikalarla yaranmış ərazi-sərhəd münaqişələri, əhalinin öz etnosiyası müqəddəratını təyin etməsi məsələsi düzgün xatt üzrə inkişaf etdirilmişdir. Başqa sözlə, ümumi mədəni səviyyənin yüksəkliyi, kompromislərə getmək bacarığı, hökumətin göstərdiyi dayanat meydanı çıxan ziddiyyətlərin tezliklə aradan qaldırılmasına kömək etmiş, bunların həllinin sivil yolları tapılmışdır. Müstəqilliyin ilk günlərində İstiqlal Bəyannaməsi ilə ölkə ərazisində yaşayan etnik qruplara və xalqlara elan edilmiş bütün hüquqlar Cümhuriyyətin mövcud olduğu 23 ay ərzində qorunmuş və dövlət himayəsi almışdır. Yəni Azərbaycan miqyasında milli mənafələrin əhəngdarlığı gözənilmişdir. Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Azərbaycanın polietnik (lakin konfessional cəhətdən daha yekcins) əhalisi Rusiya imperiyasının şüqutundan sonra özünün yeni identikliyinə qurmaq zərurəti ilə üzlaşmışdır. Lakin bu "millətqurma" vəzifəsi

lokal xarakter daşımayaraq, 1917-1918-ci illərin keçməklə dönməndə ideya-siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan siyasi cəmiyyəti qarşısında duran həyati vacib məsələ statusu kəsb etmişdir. Azərbaycan əhalisinin mədəni-konfessional mənsubluğu onun Azərbaycan dövlətçiliyi sistemində siyasi (milli) identikləşməsi üçün mübit zəmin olmuşdur.

- Azərbaycan hökumətinin bütün sahələrdə, xüsusilə sosial-mədəni sahədə fəaliyyəti və təşəbbüsləri respublikanın çoxmillətli əhalisi ilə sıx qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər şəraitində həyata keçirilmişdir. Etnik azlıqların mədəni-maarif ehtiyaclarının ödənilməsi üçün müxtəlif imkanlardan (dövlət xərcləri, ictimai təşkilatların və xeyriyyəçilik cəmiyyətlərinin qüvvələri) istifadə edilmişdir.
- AXC-nin qanunverici orqanının - parlamentin tərkibi formalaşdırılarkən ölkənin sosial-siyasi həyatında xidmət olan etnik azlıqlara, eyni zamanda Rusiya imperiyası dövründə əhalinin etno-konfessional tərkibində müəyyən say əldə edə bilməmiş rus və ermənilərə də yer ayrılmışdır.
- AXC dövründə müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin rəsmi fəaliyyət göstərən dini konfessiyalarının, etnik azlıqların və müxtəlif ictimai birliklərin multikultural dəyərlər əsasında fəaliyyətləri üçün bütün şərait yaradılmışdır.
- AXC dövründə Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti və deportasiyalar, ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə həyata keçirilən soyqırımlar, Ermənistan və Gürcüstanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları nəticəsində əhalinin sayca azalması, yerdəyişməsi və qaçqınlar problemi əhalinin etnik tərkibinə təsir göstərmişdir.
- AXC hökuməti türk (Azərbaycan) dilinə dövlət statusu vermiş, onun dövlət orqanlarında, parlamentdə, orquda işləkləyini təmin etmiş, kargüzarlığını bu dildə aparılmasına diqqət yetirmiş, əlifba islahatları həyata keçirmişdir. Eyni zamanda hökumət etnik azlıq və xalqların da dillərinə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmış, onların öz ana dillərində təhsil ala bilmələri üçün müvafiq qərarlar qəbul etmişdir.

Beləliklə, 23 ay ərzində görülmüş böyük işlər, keçilən yol, yaradılan tarix, atılan diplomatik addımlar təkcə milli mücadilə yolunun məntiqi ye-

kunu olmayıb, həm də gədiləcək yolun müəyyənedici ideoloji istiqaməti, milli hədəflərə doğru başlıca inkişaf strategiyası olmuşdur: "1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının AXC-nin siyasi-mənəvi varisi olaraq bərpa edilməsi 1918-1920-ci illərdə seçilən yolun doğruluğunun, aparılan diplomatik mübarizənin əhəmiyyətinin başlıca yekunu idi".²⁵⁶ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilməsi haqqında" imzaladığı 10 yanvar 2018-ci il tarixli sərəncamında qeyd olunduğu kimi: "Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoyub, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməkə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlayıb".²⁵⁷

256 Həsəndi C. Göstərilən əsəri, s. 8

257 "2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. / Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il / <https://az.president.az/articles/26711>

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin milli bayram - Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitqi. / Respublika sarayı, 26 may 1996-cı il / - <http://lib.aliyevheritage.org/print.php?lang=az&page=7861672>
2. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. / Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il / - <https://president.az/articles/23701>
3. "2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. / Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il / - <https://az.president.az/articles/26711>
4. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 336 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə: 1 cild. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Arxiv İdarəsi (AR MAİ), fond 970, siyahı 1, iş 57, v.102-103
7. AR MAİ, fond 28, siyahı 1, iş 42, v. 5, 20-35
8. AR MAİ, fond 51, siyahı 1, iş 1, v. 5, 13, 34, 47, 83
9. AR MAİ, fond 51, siyahı 1, iş 2, v. 22, 352
10. AR MAİ, fond 51, siyahı 1, iş 8, v.20, 27
11. AR MAİ, fond 51, siyahı 2, iş 4, v. 20, 27, 29, 62, 65, 90, 93
12. AR MAİ, fond 51, siyahı 2, iş 9, v.28
13. AR MAİ, fond 51, siyahı 2, iş 16, v.19, 21
14. AR MAİ, fond 51, siyahı 2, iş 154, v. 14
15. AR MAİ, fond 51, siyahı 4, iş 5, v. 18
16. AR MAİ, fond 84, siyahı 1, iş 23, c.1, v. 357
17. AR MAİ, fond 309, siyahı 1, iş 868, v. 22, 38, 49
18. AR MAİ, fond.894, siyahı 1, iş 25, v.21
19. AR MAİ, fond 894, siyahı 10, iş 25, v.22
20. AR MAİ, fond 894, siyahı 10, iş 31, v.20-21, 27
21. AR MAİ, fond 895, siyahı 3, iş 78, v.15
22. AR MAİ, fond 895, siyahı 3, iş 104, v.36
23. AR MAİ, fond 970, siyahı 1, iş 1, v.37, 55
24. AR MAİ, fond 970, siyahı 1, iş 22, v.14-15
25. AR MAİ, fond 970, siyahı 1, iş 57, v.102-103
26. AR MAİ, fond 2802, siyahı 1, iş 446, v.1
27. AR MAİ, fond 2802, siyahı 1, iş 466, v. 6
28. AR MAİ, fond 2894, siyahı 1, iş 1, v.42
29. AR MAİ, fond 2894, siyahı 1, iş 39, v. 113

30. AR MAİ, fond 2894, siyahı I. iş 40, v.50-51
31. "Azərbaycan", 1918, 17 noyabr, № 42
32. "Azərbaycan", 1918, 9 dekabr, № 60
33. "Azərbaycan", 1918, 29 dekabr, № 73
34. "Azərbaycan", 1919, 10 yanvar, № 84
35. "Azərbaycan", 1919, 28 fevral № 125
36. "Azərbaycan", 1919, 3 aprel, № 149
37. "Azərbaycan", 1919, 17 aprel, № 159
38. "Azərbaycan", 1919, 5 avqust
39. "Azərbaycan", 1919, 15 avqust, № 252
40. "Azərbaycan", 1919, 31 avqust, № 264
41. "Azərbaycan", 1919, 2 sentyabr, № 266
42. "Azərbaycan", 1919, 11 sentyabr
43. "Azərbaycan", 1919, 21 sentyabr, № 278
44. "Azərbaycan", 1919, 30 oktyabr
45. "Azərbaycan", 1919, 9 dekabr, № 340
46. "Azərbaycan", 1920, 6 aprel
47. "Azərbaycan" qəzetində parlament hesablatları və sərəflər (noyabr 1918–aprel 1920). /Araşdırıb toplayan, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirən, ön sözün müəllifi, lüğətin tortibçisi Şirvanmoh Hüseynov. Üç cild: I cild. Bakı: Qanun, 2015, 656 s.; II cild, Bakı: Qanun, 2016, 560 s.; III cild. Bakı: Qanun, 2017, 552 s.
48. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. № 2,3,4, 1989; № 2, 1990, s.68–69
49. Azərbaycan SSR-in xalq təsərrüfatı. Statistika külliyyatı. Bakı, 1957.
50. Balayev A. Azərbaycan etnoloqistik proseslər. /Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cild. "Azərbaycan" cildi. Bakı, 2007, sah.147–150.
51. Cavadov Q.C. Azərbaycanın əzəyli xalqları və milli azlıqları. Bakı, 2000, 334 s.
52. Cəfərov N. Milli parlamentin milli dil təəssübkeşliyi. /31.07.2017/ - https://525.az/site/index.php?name=xeber&news_id=83925#gsc.tab=0
53. Çəmənzəminli Y.V. Biz kimik və istədiyimiz nədir? Bakı: Universitet nəşriyyatı, 1993, 12 s.
54. Əliyeva İ. Azərbaycan dili təlimi ideyasının görkəmli nümayəndələri və ilk ana-dillə məktəblər. // "Azərbaycan" qəzeti, 31 iyul 2008-ci il, № 167, s.3.
55. Həsəni C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: "GARISMA" MMC, 2009, 576 s.
56. İsayev N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının sosial-mədəni siyasəti (1918-1920-ci illər). Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1992, 192 s.
57. İstiqlal Bəyannaməsi. - http://axc.preslib.az/az_b1.html
58. Qafarov V. Ermonstanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Osmanlı dövlətinin siyasəti (iyun-oktyabr 1918-ci il)// "Strateji təhlil" jurnalı, say 1-2 (23-24)
59. Qurbanov A. Müsəlman ermənilər. Regionda geosiyasi oyunların yeni iştirakçıları. Bakı: Avropa, 2017, 404 s.
60. Mehdiyev R. Azərbaycanda siyasət: dünən, bu gün və sabah. // "Azərbaycan" qəzeti, 9-10 yanvar 2002-ci il, s. 3
61. Mehdiyev R. Şah İsmayil Səfəvi əli məramlı tarixi şəxsiyyət kimi. // "Azərbaycan" qəzeti, 5 dekabr 2012-ci il.
62. Məmmədli Ş. Parçalanmış Borchalı və ya 1918-ci il Ermonstan – Gürcüstan müharibəsinin əci nəticələri. Bakı: Azərneşr, 1991, 66 s.
63. Məmmədov Ş. XVIII əsra qədərki dövrdə Rusiya-erməni əlaqələri. // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2016, № 5(79), s.18-23
64. Mustafa N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar problemi. // "Xalq qəzeti", 25 may 2012-ci il, № 114, s.6
65. Nəbiyev V.C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə multikulturalizm siyasəti. // "Zaman" qəzeti, 23 oktyabr 2015-ci il, s.13.
66. Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci). Bakı: Ay-Ulduz, 1996, 304 s.
67. Niftiyev N. Azərbaycanda birgə yaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015, 408 s.
68. Parisdəki Sütlük Konfransına Qafqaz Azərbaycan Respublikasının tələbləri. // Azərbaycan Demokratik Respublikası. Tarix, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat /Məqalələr toplusu/. Bakı: Azərneşr, 1992
69. Rəhmənzadə Ş. Zaqatala dairəsi 1917-1918-ci illərdə: ictimai seçim situasiyasında etnosiyasi identiklik axtarışları // Tarix və onun problemləri, 2010, №3, s. 72-79
70. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Soyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
71. Rüstəmov F. Milli maarifimizin qaranıqları. // "Azərbaycan məktəbi", 1991, № 2-3
72. Salmanlı R. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti. /27.05.2016/ - <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=97748>
73. Süleymanov M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. /Elmi redaktor – Pərvin Dərbədi/. Tehran: Firuzan, 2014, 694 s.

Türk dilində:

74. Azərbaycan Cümhuriyyəti Milli Meclisi Reisi Rəsulzadə Mehmed Emin Bey'in Muharririmizə Bəyanatı. // Vakit, no. 248 (26 Haziran 1334), s. 1.
75. Azərbaycan-Ermenistan Hüdud Məsələsi. // Haftəlik Gazete, no. 2 (4 Temmuz 1334), s. 6

76. Azərbaycan və Komşuları: Azərbaycan Murahhaslarının Beyanarı. // Tanın, no. 3495, 3 Eylül 1334
77. Ermeni Heyet-i Murahhasası Reisi'nin Beyanarı. // Sabah, no. 10280 (28 Haziran 1334), s. 1
78. Kafkasya'da Mütteçkîl Dört Hükümet Murahhasları İstanbul'da. // İkdâm, no. 7680 (26 Haziran 1334), s. 1.
79. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (TC BOA), HR.SYS, no. 2303/4, v. 10-11
80. TC BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v.4, 60-74, 24-27
81. TC BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 94-100
82. TC BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 146-151
83. Temir A. Dış Türklerinde Dil ve Yazı. // Türk Dünyası El kitabı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Ankara, 1976, s.1391-1399.

Rus dilinde:

84. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминание. Очерки. Париж, 1924, 312 с.
85. Адрес-Календарь. Баку, 2011, 336 с.
86. Адрес календарь Азербайджанской Республики на 1920-й год, ч.2. Под ред. А.М. Ставровского. В., 1920.
87. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1998
88. "Азербайджан", 1918, 11 сентября
89. "Азербайджан", 1918, 13 ноября
90. "Азербайджан", 1918, 2 декабря
91. "Азербайджан", 1918, 3 декабря
92. "Азербайджан", 1918, 28 декабря
93. "Азербайджан", 1919, 31 января
94. "Азербайджан", 1919, 13 февраля
95. "Азербайджан", 1919, 18 мая
96. "Азербайджан" 1919, 5 августа
97. "Азербайджан", 1919, 10 августа
98. "Азербайджан", 1919, 5 сентября
99. "Азербайджан", 1919, 6 сентября
100. "Азербайджан", 1919, 10 сентября
101. "Азербайджан", 1919, 13 сентября
102. "Азербайджан", 1919, 17 сентября
103. "Азербайджан", 1919, 19 сентября
104. "Азербайджан", 1919, 21 сентября
105. "Азербайджан", 1919, 30 сентября
106. "Азербайджан", 1919, 1 октября
107. "Азербайджан", 1919, 8 октября
108. "Азербайджан", 1919, 12 октября
109. "Азербайджан", 1919, 19 октября
110. "Азербайджан", 1919, 21 октября
111. "Азербайджан", 1919, 22 октября
112. "Азербайджан", 1919, 24 октября
113. "Азербайджан", 1919, 31 октября
114. "Азербайджан", 1919, 19 ноября
115. "Азербайджан", 1919, 24 декабря
116. "Азербайджан", 1920, 5 февраля
117. "Азербайджан", 1920, 10 февраля
118. "Азербайджан", 1920, 21 февраля
119. "Азербайджан", 1920, 24 февраля
120. "Азербайджан", 1920, 11 марта
121. "Азербайджан", 1920, 17 марта
122. "Азербайджан", 1920, 24 марта
123. "Азербайджан", 1920, 31 марта
124. "Азербайджан", 1920, 23 апреля
125. "Азербайджан", 1920, 28 апреля
126. "Бакинская жизнь", 1919, 19 июня
127. "Бакинская жизнь", 1919, 9 июля
128. "Бакинская жизнь", 1919, 24 июля
129. "Бакинское слово", 1919, 28 сентября
130. "Бакинское слово", 1919, 6 октября
131. Вестник архивов Армении. № 1 (105), 2005.
132. Вестник Правительства Азербайджанской Республики, 1920, 10 марта
133. Дневник А.И. Очерки русской слуты. М., 1991
134. "Единая Россия", 1919, 9 февраля
135. "Заря Востока", Баку, 1924, № 468
136. "Знамя труда", 1919, 18 марта
137. "Знамя труда", 1919, 4 сентября
138. Кавказский календар на 1917 год. Тифлис, 1916, 1573 с.
139. Краткие сведения о деятельности министерства народного просвещения за

-
- 1919 год. // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1990, № 2, s. 86-87.
140. Назарли А.Э. Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.). Баку: Нурали, 2008.
141. "Наше время", 1919, 20 мая
142. "Наше время", 1919, 26 августа
143. "Наше время", 1919, 9 сентября
144. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. - 27 см; 71: Эрикская губерния. - 1905. - [4]. XXIV, 186 с.
145. Положение о культурном самоопределении армян Карабаха. // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1990, № 2, s. 92-93
146. Программа тюркской демократической партии федералистов "Мусаваг". // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1990, № 2
147. "Русский день", 1919, 8 декабря
148. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из по семейных списков 1886 г. Тифлиси, 1893, 487 с.
149. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. СПб, 1852.
150. Ямольский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. // Учен. зап. АГУ им. С.М.Кирова, 1966, № 2

MÜƏLLİF HAQQINDA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aqşin Məmmədov 2013-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin (SAM) Daxili siyasətin təhlili şöbəsində çalışır, aparıcı elmi işçidir. Milli məsələlər, etnik və dini azlıqlar, dil siyasəti və s. istiqamətlərdə tədqiqatlar aparır. SAM-ın "Strateji təhlil" jurnalının redaktorudur.

Bu təyinatla qədər isə o, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Rayasət Heyəti Mərkəzi Aparatının Elmi informasiya şöbəsində rəis müavini (2007-2013), "Elm" qəzetinin redaktoru, "Azərbaycan və azərbaycanlılar" jurnalının məsul katibi, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi vəzifələrində çalışmışdır.

1994-2000-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində təhsil almışdır. 2003-cü ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspiranturasını bitirmişdir.

1 monoqrafiyanın, 35 elmi, 60-dan çox elmi-publisistik məqalənin müəllifi, 40-dan çox elmi nəşrin redaktorudur.

Aqşin Məmmədov

**AZƏRBAYCAN XALQ
CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNÜN
ETNİK MƏNZƏRƏSİ VƏ DİL SİYASƏTİ**

Bakı - 2018

Ar 2018
1185

**AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNÜN
ETNİK MƏNZƏRƏSİ VƏ DİL SİYASƏTİ**

ISSN: 2070-5638